

ואכלו בשעריך ושבעו

מעשר עני בהלכה ובמחשבה

רשימת המשתתפים:

הרב אהוד אחיטוב – מכון התורה והארץ, רב היישוב בני דקלים
הרב נתנאל אוירבך – מכון התורה והארץ
הרה"ג יעקב אריאל שליט"א – רב העיר רמת גן לשעבר, נשיא מכון התורה והארץ
הרב עזריאל אריאל – רב היישוב עטרת
הרה"ג אליהו בקשי דורון זצ"ל – הראשל"צ והרב הראשי לישראל לשעבר
הרב דורון ותקין – יישוב נווה, חלוצה
הרב יהודה הלוי עמיהי – ראש מכון התורה והארץ
הרב יואל פרידמן – מכון התורה והארץ
הרב גבי קדוש – רב מועצה אזורית בני שמעון

בהוצאת מכון התורה והארץ

ת.ד. 8 ניצן מיקוד 7928700
טל. 08-6847325 פקס. 08-6847055
www.toraland.org.il
machon@toraland.org.il

© כל הזכויות שמורות
תשרי תשפ"ה

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט
מנהל התרבות, המחלקה למכונים תורניים

תוכן העניינים

- 5 פתיחה: "שנת המעשר" – מעשר עני – מקיימים ומתעלים
- 9 הלכות נתינת מעשר ראשון ומעשר עני
- 14 עין איה, הראי"ה קוק.

לקראת שנת מעשר עני

- 27 העדפות אישיות ולאומיות בנתינת צדקה ומעשר עני
הראשל"צ הרה"ג אליהו בקשי דורון זצ"ל
- 42 את העני עמך – לשנת מעשר עני | הרב גבי קדוש
- 47 מעשר עני במקום מעשר שני | הרב דורון ותקין
- 54 בצדקה תיכונני (מתנות עניים כדגם למדיניות סוציאלית)
הרב עזריאל אריאל
- 61 קהילת חסד | הרב גבי קדוש
- 70 נתינת מעשר עני במגזר החקלאי – סקירה הלכתית-היסטורית
הרב נתנאל אורבך

עיונים בהלכות מעשר עני

- 85 קניית תוצרת חקלאית מירקן שלא נותן ממנה מעשר עני
הרה"ג יעקב אריאל שליט"א
- 89 הגדרת עני למעשר עני ולמצוות צדקה | הרב יהודה הלוי עמיחי
- 100 נתינת פירות מעשר עני או את שווים – לעניים | הרב אהוד אחיטוב
- 110 מכרי עניים במעשר עני | הרב דורון ותקין
- 114 עני היכול לקבל מעשר עני | הרב עזריאל אריאל
- 119 מצוות נתינת מעשר עני על ידי "בית האוצר" | הרב יואל פרידמן

פתיחה

שנת המעשר – מעשר עני

מקיימים ומתעלים

מעשר עני הוא חלק מן התרומות והמעשרות שמחויב להפריש כל מי שבידו פירות וירקות, בין שגדלו בגינתו ובין שקנה אותם או קיבלם מאחרים. שש שנות עבודת האדמה שבכל מחזור של שנות שמיטה מחולקות לשתי קבוצות: השנים א', ב', ד', ה' ממחזור שנות השמיטה הן שנים שמפרישים בהן מעשר שני, והשנים ג', ו' הן שנים שמפרישים בהן מעשר עני. לאחר שמפרישים מהפירות או מהירקות את התרומה הגדולה, המעשר הראשון ותרומת המעשר, יש להפריש עשירית מהפירות או מהירקות למעשר שני בשנים א' ב' ד' ה', או למעשר עני בשנים ג' ו'. בשנים ג', ו', שהן שנות מעשר עני, יש לתת בפועל את פירות המעשר לעני.

בשנים קדמוניות, שבהן כל אחד גידל פירות וירקות לצורך עצמו ולצורך בני ביתו, היה פשוט לקיים את המצווה, אך בימינו מסובך יותר לקיימה. מצד אחד ישנם חקלאים המגדלים תוצרת רבה, ונתינת המעשר היא נטל בלתי מבוטל עבורם, ומצד שני יש בעלי גינות רבים שבחצרים עצים בודדים או מעט ירק ותבלינים, ונתינת עשירית מהם לעני אינה מעשית. בעיית נתינת מעשר עני ניתנת לפתרון הלכתי אשר מקורו בתקנת חז"ל, והוא הוזכר במשנה גם בנוגע לנתינת מתנות כהונה. הפתרון הוא שכל אדם הצריך להפריש מעשר עני במשך שנת המעשר, יוכל להלוות מראש בתחילת השנה סכום כסף מסוים לעניים באמצעות גבאי צדקה, ולהתחייב לתת את כל פירות מעשר עני לאותם עניים. כאשר יפריש האדם תרומות ומעשרות במשך השנה, העני יזכה בפירות ובירקות של מעשר עני. אלא שבמקום להעביר את הפירות

עצמם לידי העני, המפריש ישאיר את הפירות ברשותו, ויקזז את שוויים הכספי מהסכום שהעני חייב לו עבור פירעון ההלוואה שקיבל. בכך 'יתרת ההלוואה' שהלווה לעני תרד, והעני יקבל את המגיע לו. הפירות יהפכו לרכושו הבלעדי של המפריש, והוא יוכל לאכול אותם.

השנה - שנת מעשר עני - קרן 'בית האוצר' מבית מכון התורה והארץ מאפשרת למנוייה להלוות כסף לעני באמצעות גבאי צדקה, ובכך מקילה על קיומה של מצוות נתינת מעשר עני. שיתוף פעולה בין מכון התורה והארץ לעמותות צדקה מאפשר לציבור הרחב לקיים את המצווה כהלכתה. הקרן הייחודית של מכון התורה והארץ לקיום מצוות נתינת מעשר עני תעביר את כספי המעשר לעמותות הצדקה ואלה יחלקו אותם לעניים הנתמכים על ידיהם.

מצוות הפרשת מעשר עני ונתינתו נלמדה מן הפסוק בפרשת כי תבוא (דברים כו, יב):

"כִּי תִכְלֶה לַעֲשׂוֹר אֶת כָּל מַעֲשֵׂר תְּבוּאָתְךָ בַּשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁת שְׁנַת הַמַּעֲשֵׂר וְנָתַתָּה לְלוֹי לַגֵּר לִיתוּם וְלֹאֲלִמְנָה וְאָכְלוּ בְּשַׁעְרֶיךָ וְשָׂבְעוּ."

לדעת הרשב"ם ואבן עזרא¹ משמעות הביטוי 'שנת המעשר' היא על שם מעשר עני המופרש וניתן בשנה זו, על שמה אף נקראת השנה, 'שנת המעשר'². בעל ה'הפלאה' בספרו 'פנים יפות לתורה' מבאר במה מיוחדת מצוות מעשר עני שהשנה כולה זכתה לכינוי שנת המעשר - מעשר עני, מה שאין כן שאר המעשרות.

1. לדעת רש"י הכוונה היא למעשר ראשון הניתן ללוי, שבשנה זו מפרישים רק מעשר אחד מבין השניים שהיו מפרישים בשנה הקודמת. שבשנה השנייה לשנות השמיטה מפרישים מעשר ראשון ללוי ומעשר שני שנאכל ע"י הבעלים בירושלים. ובשנה השלישית מפרישים רק מעשר ראשון. לפי הסבר זה "ונתתה ללוי" מתייחס למעשר הראשון, ורק המשך הפסוק "לגר ליתום ולאמנה" מתייחס למצוות הפרשה ונתינה של מעשר עני.

2. לפי הסבר זה ישנה התייחסות מפורשת בתורה להפרשת מעשר עני בשנה השלישית והשישית, והמשך הפסוק "ונתתה ללוי" הינו מדין מעשר עני כפי שנותנים לגר ליתום ולאמנה.

ולפי פשוטו יש לפרש לפי שמעשר ראשון היה נתון כולו כאחד לפי שטובת הנאה היה שלו, אבל מעשר עני לא היה רשות בידו ליתן לעני הבא ראשון כל המעשר אלא היה כל העניים זוכים בהם, וכיון שאינו יודע כמה עניים יבואו יתן לכל אחד חלקו, כמ"ש [פאה פ"ח מ"ה] אין פוחתין לעני בגורן מחצי הקב דהיינו הפחות, אבל המכובד נותן לפי כבודו כדאיתא בספרי נותן לכל אחד חלקו וכשנשאר אצלו היה חוזר ונותן להם לעניים אלו או לעניים אחרים, וכן כל השנה לכך הוא נקרא **שנת המעשר שנת ינת המעשר היא כל השנה.**

שלא כמו מעשר ראשון, שניתן ליתן בפעם אחת וללוי אחד, במעשר עני כאשר ניתן בשדה ולא בביתו אין טובת הנאה לבעלים ויש ליתן לכל עני הבא לשדה ושיעור הנתינה הוא כדי שובעו או לפי כבודו, אך אינו יכול ליתן הכול לעני אחד, נמצא שנשאר לבעלים מעשר עני בשדהו וחוזר ומחלק כך כל השנה. לכן כל השנה נקראת **שנת המעשר, שנת ינת מעשר עני נמשכת כל השנה.**

גם הנצי"ב מוולוז'ין בפירושו 'העמק דבר' מבאר מדוע זכתה מצוות מעשר עני שהשנה תיקרא עליה ולא זכו לכך שאר מעשרות:

ונקרא ביחוד מעשר עני, שנת המעשר סתם, באשר מעשר ראשון באמת אינו מתנה ללוי שהרי לא נטל חלק בארץ, ואין בזה מתנה כי אם עבודת האדמה, והוא חלף עבודתם באהל מועד, וכבר ביארנו בזה בפ' קרח, וכן מעשר שני הרי הוא בא לאכילת הבעלים בירושלים, אבל **מעשר עני הוא רק לכבוד ה', ומש"ה אי' בירו' פאה פ"א ה"א כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך, מהונך כמראשית כל תבואתך, והיינו מעשר עני, הרי דרק מעשר עני מכונה בשם כבוד ה', באשר אינו בא אלא לכבודו, וגם ניתן לעניים דכתיב בהו ומכבדו חונן אביון [משלי יד לא], מש"ה נקרא סתם מעשר.**

לעומת מעשר ראשון, שאינו כלל מתנה ללוי אלא שכר חלף עבודתו במקדש, ומעשר שני גם כן אין בו נתינה כלל, אלא הבעלים אוכלים אותו בירושלים, רק במעשר עני יש מצוות נתינת מתנה והוא לכבוד ה', וכבודו ליתן לעניים שנאמר "ומכבדו חונן אביון". לכן נקראת שנה זו שנת המעשר – מעשר עני.

נמצאנו למדים ערכה של מצוות הפרשת מעשר עני ונתינתה, שלחלק מהמפרשים אף זכתה השנה כולה לכינוי "שנת המעשר" על שם מצווה זו ושהעיסוק במצווה זו נמשך שנה שלמה ולא ניתן לקיימה בפעם אחת, ושכל עניינה לכבוד ה' שמכבדו חונן אביון.

חוברת זו מקבצת אוסף מאמרים העוסקים במצוות נתינת מעשר עני. בחוברת הן מאמרי הלכה העוסקים בדיני המצווה והן מאמרי מחשבה ואמונה העוסקים במהותה. מצד ההלכה, החוברת כוללת את עיקרי ההלכות של מצוות נתינת מעשר עני, וכן מתפרסמים בה מאמרי עיון ובידור בהלכות המצווה: חובת נתינת הפירות עצמם לעניים, מי הוא העני היכול ליטול מעשר עני, הגדרת עני למצוות מעשר עני ולמצוות צדקה, האם מותר לקנות מירקן שידוע שאינו נותן מפירותיו מעשר עני ודרך נתינת מעשר עני על ידי "בית האוצר" המסתמך על דין "מכירי עניים". מצד המחשבה והאמונה לוקטו בחוברת דברים מתורת הראי"ה קוק בספרו "עין איה" בנושא מתנות עניים, וכן נוספו מאמרים העוסקים בנושאים אמוניים השייכים למצווה: המבט הראוי על העניות בכלל, ובעת נתינת מעשר עני וצדקה בפרט, כיצד ראויות להתקיים מצוות מעשר עני ומצוות צדקה בכלל בציבור, הן בקהילות והן במדינת ישראל בכללה, וסקירה הלכתית-היסטורית על נתינת מעשר עני במגזר החקלאי.

יהי רצון שנזכה לקיים את מצוות נתינת מעשר עני, ולהתעלות על ידי קיום מצווה זו להבנה נכונה של העוני וליחס ראוי לעניי ישראל.

אברהם סוחובולסקי, תשרי תשפ"ה

הלכות נתינת מעשר ראשון ומעשר עני¹

שנת תשפ"ה היא השנה השלישית ממחזור השמיטה ועל כן היא שנת מעשר עני. בשנה זו מפרישים מעשר עני במקום מעשר שני, מלבד ההפרשות הנהוגות בכל שנה (תרומה, מעשר ראשון ותרומת מעשר), כפי שיתבאר להלן.

לגבי הקביעה של שנת המעשר,² יש להבחין בין שלושה סוגי צמחים:

1. ירקות. 2. פירות האילן. 3. תבואה וקטניות.

1. בירקות – השלב הקובע את שנת המעשר הוא הלקיטה והתאריך הקובע הוא א בתשרי. לכן, ירק שנלקט לפני א בתשרי משתייך ל'שנת המעשר' הקודמת, ואם נלקט לאחר א בתשרי הוא משתייך לשנה שלאחריו.

2. בפירות האילן – השלב הקובע את שנת המעשר הוא החנטה והתאריך שבו מתחילה השנה לעניין זה הוא ט"ו בשבט. לכן, פרי שחנט לפני ט"ו בשבט, משתייך לשנה הקודמת ואם חנט לאחר ט"ו בשבט – הוא משתייך לשנה שלאחר תאריך זה.

3. בתבואה וקטניות – השלב הקובע את שנת המעשר הוא תחילת תהליך ההבשלה ('שליש' גידולו), המכונה 'עונת המעשרות'. והתאריך שקובע את שנת המעשר הוא א בתשרי, לכן תבואה וקטניות שהגיעו ל'עונת המעשרות' לפני א בתשרי – שייכות לשנה הקודמת ותבואה וקטניות

1. מאמר זה נערך על פי ספר 'הלכות הארץ – קיצור הלכות המצוות התלויות בארץ הנהוגות בבית ובגינה הפרטית' בהוצאת מכון 'התורה והארץ' ונוספו בו כמה תוספות.

2. רמב"ם, הלכות מע"ש פ"א ה"ב.

שהגיעו ל'עונת המעשרות' לאחר א בתשרי, שייכות לשנה שלאחר תאריך זה.³

א. מצוות תרומות ומעשרות מחולקת לשני חלקים:

1. ההפרשה עצמה וקריאת השם.

2. נתינת המעשרות.

על ידי ההפרשה וקריאת השם (אמירת הנוסח) מפקיעים את 'איסור הטבל' והתבואה, הפירות והירקות (להלן: "היבול") מותרים באכילה. לאחר מכן, ישנה חובה לקיים את החלק השני: נתינת המעשרות.

ב. תרומה גדולה ותרומת מעשר אינן ניתנות לכוהן, כי בזמן הזה אין לו אפשרות ליהנות מהן, היות שהכול בחזקת 'טמאי מתים', ואסור לכהן טמא לאכול תרומה. את מצוות נתינת התרומות לכוהנים אפשר לקיים רק בשמן זית כיוון שהכוהנים יכולים להשתמש בו להדלקת נרות אף שהם טמאים.

ג. צריך לתת מעשר ראשון ללוי גם בזמן הזה ואין צורך לחפש לוי 'מיוחס' לשם כך, אלא מותר לתת לכל מי שמוחזק כלוי.⁴

ד. אם היבול אינו טבל וודאי, אלא יש ספק אם חייב בתרומות ומעשרות – יש להפריש תרומות ומעשרות לפני האכילה, כדי שהם לא יהיו אסורים באיסור טבל, אך אין חיוב לתת את המעשר ללוי, כיוון שהמוציא מחברו עליו הראיה, ועל הלוי להביא ראיה שלא הפרישו מעשר מן הפירות.

3. רמב"ם, הלכות מע"ש פ"א ה"ב. התורה והארץ ג, עמודים 107-118.

4. שו"ע, י"ד סי' שלא סעי' יט, וכן רמ"א שם; ומפורש שלדעת השו"ע נותן מעשר ראשון גם בזמן הזה, (שו"ע, שם סעי' נב). ואין מערערים על חזקתם של הלויים ואי אפשר להיפטר בטענה של 'המוציא מחברו עליו הראיה'; עי' במאמרו של הרה"ג חיים דוד הלוי: 'מעמד הכהנים והלויים בזמן הזה', התורה והארץ ד, עמ' 266-274. אף החזו"א (שביעית סי' ה ס"ק יב) לא פטר מחמת טענה זו, אלא בגלל שחשש שמא לויים שאינם מהוגנים 'יתיחסו' כלויים שלא כדין.

ה. בשנים ג', ו' (שנת תשפ"ה היא שנה ג' לשמיטה) יש להפריש מעשר עני מן היבול, וחייבים לתת אותו לעני. יבול שקראו לו שם מעשר עני אך לא נתנו אותו לעניים, האוכל אותו גוזל את העניים, שהרי אוכל פירות השייכים להם.

1. דיני נתינת מעשר עני חמורים יותר מנתינת מעשר ראשון, ויש לתת מעשר עני גם במצב של ספק,⁵ כאשר יש 'חזקת חיוב', לאמור שיסוד החיוב של מעשר עני מבורר ואינו מוטל בספק.⁶ להלן כמה דוגמאות שבהן יסוד החיוב של מעשר עני מבורר ולכן חייב, וכמה דוגמאות אחרות שבהן פטורים מהנתינה.

1. הקונה בשווקים שאין מצויה בהם מערכת פיקוח של כשרות, צריך להפריש ולתת מעשר עני, אף שיש ספק אם הופרשו מהפירות מעשרות.⁷

הקונה בשווקים שהפרישו מהם תרו"מ, אף שידוע לו שהמשגיחים אינם נותנים את המעשר עני לעניים, אלא הוא מעורב בתוך כל היבול ואין ידוע היכן נמצא – פטור מנתינת מעשר עני. זאת, משום שקיים ספק אם יש ביבול שהוא קנה פירות או ירקות שנקרא עליהם שם מעשר עני. אולם, אדם הקונה את כל התערובת וידוע לו שהפרישו ממנה תרו"מ אך לא נתנו את מעשר העני לעניים – חייב הקונה לתת את שווי מעשר העני לעניים ויתבע מהמוכר את כספו.

2. כשיש ספק מה הן שנות המעשר, למשל, בפירות כמו שסק, אפרסק וכדומה (שהחנטה שלהם בחודשים שבט – אדר ויש ספק אם דינם כדין מעשר שני או כדין מעשר עני) – יפריש בדרך של תנאי כפי שמוזכר

5. על פי חולין קלד ע"א "ספק לקט לקט" ועי' אמונת עתיך 33 (תש"ס) עמ' 17-26; שם 34, עמ' 28-22; שם 35 עמ' 12-16; ועי' 'אמונת עתיך' 88 (תשע"א), עמ' 16-32.

6. עי' אמונת עתיך 33 (תש"ס), עמ' 25.

7. כיום (בשנת תשפ"ה) מי שקונה ברשתות שיווק, אינו צריך לתת מעשר עני, כי לרוב דואגים להפרשת תרומות ומעשרות במחסן המרכזי.

ב'נוסח' ואינו חייב לתת מעשר עני.⁸ אולם, אם יש תערובת שוודאי מצויים בה גם אפרסקים או שסק שחנטו בשנה השלישית לאחר ט"ו בשבט – חייב לתת מעשר עני מכל התערובת.

3. בפירות הדר שיש בהם ספק הלכתי אם הולכים אחר לקיטה או חנטה⁹ – יפריש בדרך של תנאי כפי שמוזכר ב'נוסח'.¹⁰ פירות שנקטפו בשנה השלישית לאחר ט"ו בשבט עדיף לתת את מעשר העני, אך טוב יותר לתת אותו דרך 'מכירי עניים' ('בית האוצר') ולהתנות עם העני, שאם פירות שנקטפו בשנה השלישית לאחר ט"ו בשבט חייבים במעשר עני הרי הם נתונים לו אז, ואם פירות שיקטפו בשנה הבאה חייבים במעשר עני – הרי הם נתונים לו בשנה שלאחר מכן.¹¹

4. יבול שגדל בתחום עולי מצרים פטור מנתינת מעשר עני. אך כשמדובר בדגן, תירוש ויצהר (קמח, יין ושמן זית) – חייבים בנתינה.¹²

ז. ההגדרה של עני בימינו, נקבעת על פי הצרכים שלו ושל בני משפחתו למשך שנה. אדם שיש לו סכום כסף שמספיק למחייתו ולמחיית בני משפחתו למשך שנה, אינו עני. לחלופין, אם יש לאדם שכר עבודה מובטח שמספיק למחייתו כנ"ל, הוא אינו עני. אם אין לו את כל אלה – הריהו

8. 9/100... הרי הם מעשר שני, ואם הפירות חייבים במעשר עני – הרי הם מעשר עני. עי' אמונת עתיך 35, עמ' 13.

9. בפירות הדר יש ספק הלכתי אם הולכים אחר לקיטה וכל הפירות הנקטפים מט"ו בשבט תשפ"ה חייבים במעשר עני או הולכים אחר חנטה ורק פירות שחנטו מט"ו בשבט תשפ"ה חייבים במעשר עני.

10. 9/100... הרי הם מעשר שני, ואם הפירות חייבים במעשר עני – הרי הם מעשר עני. עי' אמונת עתיך 35, עמ' 13.

11. שו"ת מנחת יצחק ח"ח, סי' עב אות ד; אמונת עתיך, שם עמ' 14.

12. לגבי פירות וירקות, חיוב ההפרשה בגבולות עולי מצרים הוא מספק ולכן פטור מן הנתינה. אך לגבי דגן תירוש ויצהר, שנהוג לברך, יתכן שהוכרע הספק וחייב בנתינה; ועי' אמונת עתיך שם, עמ' 15 והערות 15-16.

עני.¹³ כדי לדעת מהו שכר עבודה מינימאלי אפשר להיעזר בקריטריון של 'שכר המינימום'¹⁴ או 'קו העוני'¹⁵ הנהוג במשק.

ח. קיום מצוות נתינת מעשר עני היא דווקא כשנותנים את הפירות עצמם לעניים. ולכתחילה, אין יוצאים ידי חובה בנתינת כסף כתמורה לפירות.¹⁶

ט. כאמור, צריך לתת את הפירות מעשר העני דווקא לעני, אך קשה למצוא עני בכל פעם שמפרישים תרומות ומעשרות. לפיכך, הדרך הנוחה והטובה ביותר לקיים את מצוות הנתינה, היא על ידי הלוואה מראש לעני קבוע ('מכירי עניים') בסכום משוער של שווי פירות שיהיו בבעלותו בשנת מעשר עני הקרובה וכן נוהגים ב'בית האוצר' שליד מכון "התורה והארץ". בדרך זו, פירות מעשר העני נקנים לעני כבר בשעת 'קריאת שם'¹⁷ והעני נותן למלווה רשות ליהנות מן הפירות תמורת קיזוז ההלוואה שהלווה לו מראש.

13. כך פסק הראשון לציון הרה"ג מרדכי אליהו זצ"ל, 'גדר עני למעשר עני', התורה והארץ ב, עמ' 47-41; ע"ע שם, עמ' 105-114.

14. עיין אמונת עתיך 90 (תשע"א), עמ' 31-35. שכר מינימום נכון לשנת תשפ"ה הוא 5880 ₪ לחודש.

15. פסקי הרב מרדכי אליהו התורה והארץ ה עמ' 38, 'כל מי שהמוסד לביטוח הלאומי מגדיר אותו כמי שחי מתחת לקו העוני רשאי ליטול מעשר עני כמו כן יכול אדם לתת לכל אדם הנראה בעיניו כעני'.

16. כדעת מהר"י קורקוס, מובא בתשובות הרדב"ז ח"א, סי' שמ; ואף הרדב"ז לא התיר אלא בשעת הדחק; וכפי שפסק השו"ע (יו"ד סי' סא סע' י) לגבי "זרע לחיים וקיבה", שרק "אם שם כהן מעלה אותם בדמים", וע"ע התורה והארץ ב, עמ' 73-75, ועי' אמונת עתיך 93 (תשע"ב) עמ' 40-46.

17. על פי גיטין ל ע"א; וע"ע התורה והארץ, שם, עמ' 87-97.

עין איה מסכת פאה¹

פרק ה משנה ו

מי שאינו מניח את העניים ללקוט או שהוא מניח את אחד ואחד לא או שהוא מסייע את אחד מהן הרי זה גוזל את העניים על זה נאמר (משלי כב) אל תסג גבול עולים:

ב. מי שאינו מניח את העניים ללקוט כו'. ע"ז נאמר אל תסג גבול עולם.

התורה צותה דוקא לעזוב לפני העניים את הפאה, והם ילקטו כאדם המלקט מתוך שדהו. להורות שהנתינה לעניים אינה בתור יתרון נדיבות והכמרת רחמים מצד הנותן, כ"א הוא חק ומשפט חיובי, וזה שקצבה להם תורה הוא ממש חלקם. הרעיון הצפון בזה הוא להוציא מלב בנ"א את הטעות לחשב שהעניות היא רק רע בעולם, ושאינו אלא חסרון מוחלט שאין עמו טוב, באשר אין העניים פועלים מאומה לטובת החברה והם רק נהנים ממנה, ובאופן כזה אין להם שום משפט חיובי כ"א נדיבות יתרה. ומזה הרעיון יוכל ג"כ לצאת משפט מעוקל של התנגדות אבירית לכלל דרך ד', שהוא דרך משפט וצדקה, ובכלל ע"ז נאמר "לועג לרש חרף עושהו". כי הסובר שיש בבריאה חסרון מוחלט, כבר הוא רחוק מהשגת דרכי השם יתברך העליונים איך שפעלו תמים הוא, ואין לך רעה בעולם שהוכנה כ"א שיצא ממנה תכלית טובה, וציור הרעה אינו מושקף כ"א ע"פ השקפה קצרה פרטית, אבל בכללות הזמן והמציאות, הכל מצטרף לטובה. וכן הוא במדת העניות, ודאי כמה מדות טובות נמשכות ממנה, הטבת המדות האנושיות וריכוך קושי הלב, ועצם נטיית ההתנדבות והשתתף בצערו של חברו, וההוצאה אל הפועל אהבת הטוב והחסד, שהם

1. מתוך עין איה ברכות ח"ב (מהדורת תשס"ז)

תכונות יקרות, שמכתירות את הנפש האנושית לעילוי יקר מאד, בהיותן מצורפות אל עטרת השכל וההשגה האמתית, והם באים לצאת בפעלם רק ע"י מציאות העניות. וכאלה טובות רבות בלתי ידועות לנו, עד שהעניים בעניותם הם ג"כ נוטלים חלק בעבודה האנושית הכללית, להביאו לתכליתו המאושרת כמו כל העובדים כולם. ע"כ צריך שיהי' למתנתם צורה של משפט, כנוטל את שלו מדין ולא צורה של חסד וחנינה. והמופת היותר ברור הוא על הכרח מציאות העוני לשכלול התיקון הכללי, הוא מצד היותו מתמיד, נוהג הרבה. **גבול עולם**, דבר נהוג באורך זמן בטבע האנושי א"א שלא יהי' לו מטרה מהכוונה של ההשגחה העליונה. ע"כ המראה את ההיפך, שאינו מניח את העניים ללקוט אע"פ שנותן להם משלו, מ"מ כבר הוא מקלקל את היסוד שצריך להכיר שאינם מחוננים כ"א הם ג"כ זוכים במשפטם משלהם. ע"כ לא לבעה"ב המשפט, אפילו להיות מניח את אחד ואחד לא, או לסייע אחד מהם, שכ"ז הי' לו מקום בערך הדעה שתהי' הנתנה לעניים רק חנינית. אבל השרשת העיקר הוא, שאין במעשה ד' חסרון, ומדת העניות והעוני יש לה תכלית במציאות שדוקא העניים משלימים אותה, והוא ניכר ביותר בהטבת המדות שגוררת הטבת המעשים כדי שננצל אנו בהם מדינה של גיהנם, ע"כ אל תסג גבול עולם.

פרק ז משנה ג

המניח את הכלכלה תחת הגפן בשעה שהוא בוצר הרי זה גוזל את העניים על זה נאמר (משלי כב) אל תסג גבול עולים:

ג. המניח את הכלכלה תחת הגפן כו' א"ת גבול עולם, גבול עולים. לפי הדעת המוטעית שאין בעניות כ"א חלישות וחסרון, וכל עמל האדם התרבותי הוא רק לכחד מן העולם את העניים בכל אופן שיהי'. לפי הדעה המשחיתה הזאת, גם אם יהמו לפעמים רחמי האיש על העני, כי תתעורר בו רגשת האנושיות הטהורה מטבע נפשו אשר עשה אותה אלהים ישרה, לא יוכל להתרומם כ"כ לכבד בלבו את העני, מאחר שאינו רואה בו כ"א מעמסה על הכלל בלא

תועלת. ומזה בא ג"כ הקימוץ בצדקה, שאם יתחייב מצד הכרח אי היכולת הטבעית לראות בגוע האדם איש כצלמו לעיניו, אבל עכ"פ דברים שהם באים רק להרחבה, ודאי לא תשאהו רוחו לתן לו בצדקה. אמנם תורתנו הקדושה שהיא תורת חסד, צותה לנו לתן לעני די מחסורו אשר יחסר לו, ופירשו חז"ל אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, כשהורגל בכך בעת הי' לאל ידו. והחיוב בא מצד ההכרה על ערך הפעולה שבא אל הכלל מעניו של זה, א"כ הוא עובד את הכלל בגורל חייו המרים וכמה ראוי לאמצו. ע"כ בהיותנו עסוקים לא בפאה של תבואה דבר של הכרח חיי נפש, כ"א בגפן יין שבא רק לשמח לבב אנוש, אשר הרחוקים מצדקה יחליטו כי לא יאתה שמחה כ"א לעליזי גאווה נטילי כסף. ובאמת ראויה היא מאד שמחת הנפש לעניים ובפרט לישרים שבהם, בשימם אל לב את ערך פעולתם אל הכלל במצבם המר להם מאד, "ישתה וישכח רישו" למען יאמץ רוחו לשאת את סבל עניו, ועלינו הנהנים מהשפעתו הרוחנית להמציא לו גם את האמצעי להנעים חיי עניו כפי האפשרות. והנה אלה הבלתי מכירים את שימוש העניות בטובת הכלל, לא יוכלו להכיר דרך כבוד אל העני והוא אצלם יורד ונקלה. אמנם לפי דרך תוה"ק הלא הוא ג"כ עולה במעלת כלל החברה, והוא ג"כ עובד את חלקו בעליה האנושית למה שהוכן לה. ע"כ ראוי לנו להעניקו ג"כ להרחבת חייו, ולכבדו בהכרה פנימית "ומכבדו חונן אביון". ע"כ נגד האזהרה של הנחת כלכלה תחת הגפן, המצויה במי שעינו רעה עכ"פ בהנתינה של הרחבה, בדבר שהוא עודף על הכרח החיים, ראוי לדייק א"ת גבול עולם – גבול עולים, כלומר שעלינו לקרות ירידתם עלייה בדרך כבוד, להורות שלא לבד להחיותם אנחנו חייבים, כ"א גם את הכבוד האנושי לא אבדו בעניותם, והם ג"כ עולים במעלת הצעדים שכלל החברה האנושית צועדת להתעלות אל המעלה שהכינה לה ההשגחה העליונה, שהיא רוכשת לה אותו ע"י המון פועליה הגשמיים והרוחניים, שעמהם ימנו ג"כ העניים, הזורעים בדמעה את זרע הצדק והמדות הטובות בלב זרע האדם.

פרק ח משנה ח

מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול היו ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו:

פרק ח משנה ט

מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול...

ד. מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם ה"ז לא יטול. הצדקה צריכה שתהיה מכוונת לתכלית עזרת הדל בהוה, וביותר להיות צופיה על הטבת מצבו בעתיד, למען יהיה לו פתח תקוה שיוכל למצא חית ידו מיגיע כפו בלא תשועת אדם. ע"כ לא אחרו חז"ל את העזר עד שתכלה כל פרוטה מכיס המקבל, כי אז הלא קרוב הדבר שיהי' נשאר במצב מקב ל צדקה תמידי. רק נתנו שיעור לדבר מאתים זוז אם אינו נושא ונותן, שאם יקבל עזר בהיות לו עדיין מעט משלו דהיינו פחות ממאתים זוז, אולי יתעודד להכין לו ע"י עזרת הצדקה המצטרפת אל מה שיש לו איזה מצב שלא יצטרף לימים יבאו לקבל צדקה. אמנם מי שכבר יש לו כשרון להרויח ע"י איזה משלח יד, יש לדאוג יותר שלא יסיח דעתו, השענו על הצדקה, מחריצות עבודתו לעצמו. ע"כ נתנו חז"ל בזה הגבלה יותר מצומצמת חמישים זוז, למען יהיה להעיר אל המקבל ואל הנותנים שיראו תכלית הצדקה להעמיד המקבלים במצב ההתפרנסות מיגיע כפם. כי ימוך והחזקת בו, כדברי חז"ל, למען לא יפול וימעד.

פרק ח משנה ט

...וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל אינו נפטר מן העולם עד שיצטרף לבריות וכל מי שצריך ליטול ואינו נוטל אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו ועליו הכתוב אומר (ירמיהו יז) ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו...

ה. וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל ממנו אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. העניות היא ג"כ אחת מתשמישי העולם הדרושה מאד לכלל האדם. ובאשר כל דבר הנצרך אל כלל החברה האנושית, יסדה ההשגחה העליונה שימצאו יחידים שימלאו את החסרון. ע"כ גם העניות, אם שקשה מאד להממלאים את החובה הכללית עצמם לסובלה, מ"מ כך הוא משפט הצדק כי לא יבצר מהכלל כל הדרוש לו אף אם יעלה ליחידים ברעה רבה, כמס הנפשות של יום מלחמה לטובת הכלל המדיני באופנים צודקים. מובן הדבר שההשגחה העליונה תבחר למלא את החסרון האנושי הזה באנשים כאלה, אם ימצאו שלא תהי' הצרה של העניות פועלת עליהם הרבה לרעה, כדי למעט כפי האפשרי את הרע המוכרח להשגת המכוון. ע"כ באשר צרת העניות היא בשתים, המחסור עצמו שהוא ג"כ רע ומר ודבר זה אי אפשר מבלעדיו, והצרה השניה הקשה מן הראשונה, שמי שרגש האנושיות וכבוד הנפש חיים בקרבו, גדולה מאד צרת הירידה הנפשית של קבלת עזרת אדם והיות למשא וסבל על כלל החברה האנושית או יחידה. ע"כ כאשר ימצא איש שכ"כ השפיל מעלת נפשו, שגם בלא הכרח גדול יפשוט יד לקבל צדקה. לאיש כזה תקל צרת העניות מצד ערכה הרוחני, שהוא הצד הרע הגדול שלה. ע"כ מדת המשפט היא שהוא יהי' הנושא את דגל העניות לאמתתה, מאשר ישאווה אחרים בעלי נפש עדינה שצרתם בה כפלים. ע"כ מי שא"צ ליטול ונוטל, כך נאה לו שלא יפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות בפועל, למען המעיט מספר העניים המוכרחים אל הכלל ע"פ ההשגחה האלהית הכללית, מאותם האנשים שהעניות להם היא ג"כ צרה מוסרית גדולה.

ו. וכל מי שהוא צריך ליטול ואינו נוטל אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו, וע"ז נאמר ברוך הגבר אשר יבטח בד' והי' ד' מבטחו. בעל נפש טהורה ועדינה שמכרעת אצלו הרבה הצרה המוסרית שבעניות על הצרה החומרית שלה, אשר בגלל זאת יסבול רעב ומחסר רק שלא לגעת בצדקה, שלא להיות למשא על חביריו ושלא להשפיל יקרת נפשו. איש כזה

ראוי הוא באמת להיות מושפע עד שישיג הדבר הרם שבתענוג הרוחני לבעל נפש טהורה, והוא לפרנס אחרים משלו. כי הנפש הטהורה שאינה חפיצה להיות מסובלת על אחרים, יהי' שכרה לה מורגש רק אם תמצא ידה להרבות חסד ולהיטיב. אמנם לפעמים יונח גם בעל נפש יקרה בעוני, כי ידוע לפני ההשגחה העליונה, שעם טוב לבבו יוכל העושר להסיר לבבו מדרך תמימה, והוד נפשו העדינה תוכל להיות נהפכת למשחית. ע"כ כאשר ימי השחרות יחלופו ויבא ימי הזקנה, שדעתו של אדם מתחוללת עליו, אז יוכל לקבל ימי טובה לפרנס אחרים משלו, ועל נפש טהורה המוצאת אשרה לא בדברים חומריים ושיטוף תאות וקנינים לעצמו, כ"א בעשות טוב וחסד שהוא הדעת ד' באמת, הוא בוטח בד' וברוך הוא. כי יקר בעיניו העונג הרוחני של שמירת מעלות נפשו עד שצער המחסור כאין נגדו. ע"כ יהי' ד' מבטחו, כי גמולו יותן ג"כ במעולה שבתענוגים שהוא דעת ד', "עשות חסד משפט וצדקה בארץ", דהיינו שיפרנס אחרים משלו.

עין איה מסכת שבת¹

מרי ליה רבנן ררבי יהושע בן לוי: אתו דרדקי האינדנא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותייהו: אל"ף ב"ת - אלף בינה, גימ"ל דל"ת - גמול דלים, מאי טעמא פשוטה כרעיה דגימ"ל לגבי דל"ת - שכן דרכו של גומל חסדים לרוץ אחר דלים. ומאי טעמא פשוטה כרעיה דדל"ת לגבי גימ"ל - דלימציה ליה נפשיה. ומאי טעמא מהדר אפיה דדל"ת מגימ"ל - דליתן ליה בצינעה, כי היכי דלא ליכסיף מיניה. ה"ז - זה שמו של הקדוש ברוך הוא, ז"ח ט"י כ"ל - ואם אתה עושה כן, הקדוש ברוך הוא זן אותך, וכן אותך, ומטיב לך, ונותן לך ירושה, וקושר לך כתר לעולם הבא.

יג. גימ"ל דל"ת, גמול דלים. ההבנה של ערך הצדקה בעולם, שאינה באה רק מפני המית הלב המסתערת בנפש הרואה את המחסור של העני, ומרגיש את צערו כאילו הוא צער עצמי אליו, ובשביל כך הרי הוא חש למלא את החסר להדל כדי לרפאות את כאבו, ואפילו לא רק באותו המובן השכלי המחייב את מידת הרחמים והחמלה, כי אם בדבר ה' אשר ברא סדרו של עולם, שיהיו בו עניים ועשירים. והדלים הם ממלאים תפקיד ידוע בעולם, שלולא הם היה העולם חסר מצביונו ולא היה שלם, ולא מגיע לאותה המטרה העליונה שהציב לפניו יוצרו ברוך הוא. ונמצא שהדלים המשלימים צביון העולם בדלותם, והם עוד סובלים מזה חיי צער, הרי הם באים על גמולם בצדק מלא. וזהו הרז היותר פנימי במצוות הצדקה לפי מובנה העליון. והמסלק ממנה ג"כ את השפלות הנפשית של המקבל חסד מזולתו בלא חוק ומשפט, וזהו שהכירו הדרדקי הנפלאים הללו בחוש הקדוש של נשמתם העליונה. גימ"ל

1. מתוך עין איה שבת ח"ב (מהדורת תש"ס) פרק יב דף קד ע"א

דל"ת – גמול דלים.

יד. מ"ט פשיט כרעיה דגימ"ל לגבי דל"ת שכן דרכו של גומל חסדים לרוץ אחרי דלים.

גומל החסדים שכבר הגיע למדרגתו העליונה להכיר שהצדקה שהוא נותן אינה באה רק מפני האיסטניסות שלו שאינו יכול לראות בצערם של הדלים, שאז אין מקום לה רק בזמן שהדלים מזדמנים לפניו, והצער שלהם מוצג לפניו במלא הפלצות שלו אבל גומל החסדים היודע את התפקיד העליון של הצדקה את האושר הקדוש שהכלל והפרט משיג בעילוי ע"י הצדקה וגמילות החסדים הוא יהיה תמיד רודף צדקה והחסד, ודרכו יהיה תמיד למצוא מקום להרחיב את מפעלי החסד. מ"ט פשיט כרעיה דגימ"ל לגבי דל"ת שכן דרכו של גומל חסדים לרוץ אחרי דלים.

טו. ומ"ט פשיט כרעיה דדל"ת לגבי גימ"ל, דלימצי ליה נפשיה.

רעיון הצדקה בישראל ברום האצילות שלו העומד למעלה מייסורי החיים ופגיעיהם למעלה מההכרחים למלא את המחסורים הדוחקים כ"כ את האדם בחייו החומרניים אלא אותה תכונה המושרשת במעוז הקודש, אותה המטרה המוסרית הקדושה שבשבילה יצר הקב"ה את העולם החברותי בזאת הצורה שהיא לא תוכל לעמוד מבלעדי מידת הצדקה, היא מתפשטת לא רק על הנותנים על משפיעי הצדקה, כי אם גם על המקבלים, והדל שבישראל המוכרח לפי מצבו לקבל צדקה, יכול לבוא לידי ההתרוממות הזאת עדי כדי לבטל את כל הסיבות החומריות שהן דוחקות אותו לקבל צדקה, ולהתעלות בחוג של שמחת היצירה שיש בתיקון העולם וזיכוכי הנפשות שבאים ע"י מפעלות הצדקה, ועלייה הזאת מצד המקבלים המעשירה עושר רוחני עליון מאד תוכל להשכיח מהם את כל ענותם, עד אשר הם לא יתעוררו כלל לדרוש את הצדקה מטעם כל מועקה גשמית שכל זמן שהמקבל עומד על מדרגה זו, איננו צריך כלל זירוז שימציא את נפשו לפני אלה שהם חפצים להיטיב עמו

ולהצילו מרעתו.

אבל במעמד ההתרוממות שאז המקבל הוא עלול לשכוח את כל מחסוריו והוא אחוז במעמד של קבלת הצדקה רק בשביל התוכן הקדוש והנאצל שיש בה. אז הוא עלול להיות שוכח ג"כ את הפעולה של המצאת נפשיה לפני אלה הנדיבים החפצים לזכות בו ולהתרומם ע"י לאותה המדרגה שהצדקה מרוממת את עושיה, ולשם כך באו רשמי המחשבה בתמונת הדלי"ת וסמיכותה להגימ"ל, דלימצי ליה נפשיה למען הוציא מן הכוח אל הפועל את הצד המרומם של הצדקה המאשרת נפשות בני האדם באושרה של הנדיבות ושל האהבה, שבה משתתפים שווה שני הצדדים. הדל וגומל החסד ביחד. ורגש הצער הולך הוא וסר מכל התכונה הזאת של הצדקה, אעפ"י שהעוני והמחסור נלווים עמה כי ברכת ה' היא תעשיר, ולא יוסיף עצב עמה.

טז. ומ"ט מהדר אפיה דדלי"ת מגימ"ל, דליתן ליה בצנעה כי היכי דלא ליכסוף מיניה.

אחרי כל העילויים שמידת הצדקה תוכל לעלות, בין מצד הנותן בין מצד המקבל, בכל זה חוק עולם הוא שכל מקבל מוכרח להיות סובל מאיזו מידת בושה בעת שהוא מקבל מתת חסד. אעפ"י שיותר ממה שהוא מקבל מצד הערך הגשמי הרי הוא נותן מצד הערך הרוחני, סוף כל סוף מצד המעטה החיצוני של הדברים, מידת הבושה כרוכה עמה ביחס להמקבל וחובתו של הנותן היא לשמור את יסוד הכבוד של המקבל, כדי שלא להשפיל את הערך הנאצל של מידת הצדקה, שבאמת היא מעולפת כולה בכבוד והדר. וההתאמצות מוכרחת להיות רבה, שלא ילוה עמה שום צל של גרעון הכבוד, וק"ו של ביזיון וכסופא. ומתוך כך מהדר אפיה דדלי"ת מגימ"ל, להודיע שככה היא החוקה המיוסדת בטבע הנפש, שלא יוכל המקבל לשאת עיניים אל הנותן, ומתוך כך יידע הנותן ליתן ליה בצנעה כי היכי דלא ליכסוף מיניה.

יז. ה"ו, זה שמו של הקב"ה.

מדת הצדקה עם כל השפעותיה, עם כל הטובה שהיא משפיעה על החיים בהשלמת החסרון, עם כל העילוי שהיא מתעלה במרומי האידיאליות שבתכלית היצירה, אינה ממלאה את תפקידה ואינה באה למרומי כיווניה, כי אם לפי אותה המדה שהכונה לשם שמים, לשמו של הקב"ה, היא חיה בקרבה. והצירוף של הקדושה העליונה, הגומרת בה"א הראשון של השם הקדוש הוי"ה ב"ה, והוי"ו, האות הראשון של שם ו"ה, הרומז על הופעת הקדושה בכל העולמים המוגבלים כולם, הם מתאחים זה עם זה], להרים על ידם את ערך הצדקה במילואה. ה"ו, זה שמו של הקב"ה .

יח. "ז"ח ט"י כ"ל, אם אתה עושה כן הקב"ה זן אותך, וכן אותך, ומטיב לך, ונותן לך ירושה, וקושר לך כתר לעולם הבא".

תנאי האושר הלא המה, הא' התמדת הקיום, ב' ההתעדנות של הקיום, הג' ההתעלות של הקיום, הד' נצחיות הקיום, (ו) [הה'] עליית הקיום למדריגה היותר עליונה מכל תנאיו הקודמים. והם הם הדברים הנאמרים בזה: אם אתה עושה כן הקב"ה זן אותך, סיפוק התמדת הקיום, וכן אותך בעדנת הקיום ואצילותו, שהוא התוכן המעלה חן, ומטיב לך בהתעלות ותוספת טובה, ונותן לך ירושה בלתי נפסקת שהוא יסוד הנצחיות שבקיום, וקושר לך כתר לעולם הבא, שהוא העילוי המרומם, שממעל לכל גבולי ותנאי הקיום הקדומים, גם אחרי כל העילוי שבהם. וכל אלה המדות המלאות אור קדש קדשים, הולכות ושופעות מתוך אורה של הצדקה האידיאלית הקדושה, צדקת ישראל הקשורה בשם ד' יוצר כל ברוך הוא.

לקראת שנת
מעשר עני

הראשל"צ הרה"ג אליהו בקשי דורון זצ"ל

העדפות אישיות ולאומיות בנתינת צדקה ומעשר עני'¹

- א. העדפות בסוגי הצדקה**
1. מעשר עני במקום מעשר שני
 2. מעשר עני מתחלק בשני דרכים
 3. שני סוגי מתנות עניים
 4. היחוד בסוגי המתנות השונים
 5. הדרך העדיפה לנתינת הצדקה לסוגיה השונים
- ב. העדפות במקבלי הצדקה**
1. העדפה כשטובת הנאה לבעלים
 2. מצב החלוקה בימינו
- ג. העדפות וקדימויות בין מקבלי צדקה**
1. חובת הצדקה וסדרי העדיפויות
 - א. חלוקה וסדרי עדיפות לפי צרכים ולפי נזקקים
 - ב. צרכים או נזקקים מי עדיף?
 2. האם העליה עדיפה על עניי ארץ ישראל
 - א. עליה או צדקה מי עדיף?
 - ב. האם בני הארץ הותיקים קודמים
- ד. סיכום**

1. פורסם בחוברת אמונת עתיך 58

א. העדפות בסוגי הצדקה

1. מעשר עני במקום מעשר שני

מעשר עני אינו בכל השנים, רק בשנה השלישית והשישית שבשנות השמיטה, והוא בא במקום מעשר שני שחייבים בו בשנים האחרות. ויש בדבר כדי ללמד שלמרות הצורך לעזור לעני ולסייע לו לא רצוי להרגילו לקבל המעשר בכל השנים. ואין לקבוע בכל השנים שעשירית היבול יינתן לעניים, לפי שיכול הדבר לגרום שהעני יסתפק במעשר ולא ישתדל לצאת ממצוקתו. בפרט שמעשר עני ניתן למכירים מיוחדים שיתרגלו לכך (מכירי עניים), לכן ניתן המעשר לעני אחת לשלוש שנים בכדי שישתדל בשאר שנים לחיות בכוחות עצמו.

מאידך, מעשר עני בא במקום החיוב של מעשר שני שבשאר השנים, ויש בדבר כדי ללמד על חשיבותו, ועל המיזוג של המעשרות ותועלתם: מעשר שני תכליתו ככתוב (דברים יד, כג) "למען תלמד ליראה את ה' אלוֹקֶיךָ כֹּל הַיָּמִים", מעשר הפירות או פדיונם נועד לאכילה בקדושה ובטהרה בירושלים. יש במעשרות זירוז לעלות לירושלים בקרבת המקדש, כשהשהיה בירושלים יש בה התעלות רוחנית ככתוב (שם) "למען תלמד ליראה". למרות החשיבות הרוחנית וההתעלות שבמעשר שני, בשנה השלישית והשישית החיוב לתת מעשר לעני – ללמד שיש לדאוג לעני גם על חשבון השלמות הרוחנית ולו הנעלה ביותר.

2. מעשר עני מתחלק בשני דרכים

חלוקת מעשר עני נעשית בשני דרכים, ובה הלכות שונות: 1. מעשר עני המתחלק בשדה ובגורן עליו נאמר (דברים כו יב): "ונתתה ללוי לגר ליתום ולאלמנה ואכלו בשעריך ושבעו" (רמב"ם הל' מתנות עניים פ"ז ה"ז). במעשר עני זה יש שיעור נתינה כדי שביעה, מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן מקב חטים וקב שעורין חצי לוג יין וכל הפירות כדי "שיעור שביעה של שתי

סעודות" (שם ה"ח). 2. מעשר עני המתחלק בבית כמו שנאמר (דברים יד, כח): "והנחת בשעריך"². בשני סוגי החלוקה ההלכה שונה. מעשר עני המתחלק בגורן אין בו טובת הנאה לבעלים והעניים באים ונוטלים בעל כורחו ואפי" עני שבישראל מוציאין בידו, והמתחלק בבית יש טובת הנאה לבעלים ונתנו לכל עני שירצה. בחלוקה בגורן הנתינה צריכה להיות בשיעור מינימלי של שביעה, ואילו בבית אפשר לתת סכום נכבד לעני אחד או כזית לכל עני. וסדר החלוקה, מבואר ברמב"ם (שם): "היה לו מעשר בגורן ורצה ליתנו לעני קרובו או מיודעו, יש להפריש מחצה ליתנו לו וחצי מחלקו לכל עני שיעבר". כדי להבין סדר חלוקה זו, יש להתבונן בהל' מתנות עניים ברמב"ם ואת מיקומם של הלכות מעשר עני בהלכות מתנות עניים.

3. שני סוגי מתנות עניים

הרמב"ם בהל' מתנות עניים מפרט את דיני הצדקה וזכויות העניים בעשרה פרקים: בתחילה (פרקים א-ה) במצוות פאה, לקט, שכחה, פרט ועוללות, בהם העניים זוכים במתנותיהם בשדה, כשבעל הבית עוזב ומפקיר את חלק העניים, והם לוקחים את חלקם בשדה. בפרק שישי מביא הרמב"ם את הל' מעשר עני "מתנה שישית יש לעניים בזרע הארץ והוא הנקרא מעשר עני", כשהרמב"ם מפרט את הלכות המעשר וסוגי החלוקה בשדה ובבית. לאחר מעשר עני, מביא הרמב"ם את מצוות הצדקה לעניים – לתת לנזקק די מחסורו אשר יחסר לו, ושלא להתעלם מאחיך האביון בשעת מצוקתו. בהל' אלה מפרט

2. הערת מערכת: דברי הראש"ל מבוססים על פסיקת הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ו ה"ז): "בעל השדה שעברו עליו עניים והיה לו שם מעשר עני, נותן לכל עני שיעבור עליו מן המעשר כדי שבעו שנאמר "ואכלו בשעריך ושבעו". עיקר הלימוד הוא ממה שנאמר ושבעו, ובגורן ישנו הדין של נתינה כדי שביעה. על כן הפסוק השני ממנו נלמד דין מעשר עני הוא "והנחת בשעריך". אבל מפשט הפסוקים יותר נראה שהנחת בשעריך, הכוונה להניח לפנייהם והם יקחו לעצמם כמו שנאמר שבשדה יש להניח את הפירות כי אין לבעלים טובת הנאה. וכך היא שיטת התוס' (חולין קלא ע"א ד"ה מעשר עני המתחלק בתוך הבית) שמביא גרסה דומה בספרי, וכן מפרש הרמב"ן ועוד ראשונים.

הרמב"ם (פ"י) את סדר מעלות הצדקה וסדרי הקדימה בנתינתה. את מתנות העניים שפותח הרמב"ם בלקט, שכחה ופאה, שאינם ניתנים לעני ע"י בעל הבית, אלא בעל השדה מצווה לעזוב ולהשאיר את הפאה בשדה – והעניים באים ולוקחים את שלהם בעצמם. לעומת הצדקה שחייבים לתת לעניים, בעל הבית נותן לעני משלו, ואילו מעשר עני יש בו משני סוגי המתנות, המעשר המתחלק בשדה שנאמר בו ו"הנחת" העני לוקח חלקו בשדה בעל כורחו של בעל הבית, כדוגמת הלקט והשכחה והפאה, ואילו מעשר עני המתחלק בבית, בעל הבית נותן אותו באופן ישיר לעני כדוגמת חיוב הצדקה. על כן הביא הרמב"ם ה'ל' מעשר עני בין השנים, בין המתנות שזוכה בהם העני מבלי שיתן לו הבעל הבית ובין הצדקה שבעל הבית נותן לעני.

4. היחוד בסוגי המתנות השונים

הלקט, השכחה והפאה – מתנות שאין להם שיעור או ששיעורן מועט, והעניים לוקחים בעצמם לאחר שבעל הבית עוזב בשדה. בחלוקה זו יש לכאורה חוסר צדק, לפי שהזריזים לוקחים כמות גדולה והאיטיים אינם מספיקים לקחת. למה לא לחלק את מתנות העניים בדרך מסודרת בחלוקה שווה? המעלה הגדולה בצדקה שנותן הצדקה יתן בדרך שהעני לא ירגיש את הנתינה, כדי שלא יתבייש מבעל הבית כשירגיש שמעמדו נחות כנזקק. בלקט שכחה ופאה יש לא רק את המעלה שבעל הבית אינו הנותן, יתרה מכך, עיקר המתנה במתנות אלה לא בעצם המתנה – בכמות שלוקח העני מהשדה שהרי אין שיעור לפאה מהתורה, והשיעור מזדמן בלבד. עיקר הנתינה היא בעצם הלקיטה מהשדה והרגשת הבעלות על הנאסף מן השדה. כלל הוא בצדקה שהנותן פרוטה לעני זוכה לברכות, והמפייסו בדברים זוכה ליותר, משום שיותר מאשר מציק לעני הרעב הפיזי, מציק לו מעמדו כנזקק וכרעב. ולכן לעני שאין לו שדה, חשוב יותר מהנתינה עצמה הפיוס בדברים. חסרים לו לא רק הקמח ללחם והפירות לאכילה, חסרה לו התחושה של בעל השדה כבעל בית – חדות האסיף והקציר, הסיפוק שרוצה אדם בקב שלו מתשעה קבין

של חברו. לעני אין את הסיפוק של התחרות – המאמץ והשמחה בחלקו. מתנות העניים כלקט, שכחה ופאה מאפשרים לעניים שלא זכו לזרוע בשדה שלהם, לקצור ברינה ולהרגיש כבעלי הבית על מה שהניח להם בעל השדה, וזו הנתינה הגדולה שבמתנות אלה, כשלמעלה מהם מצוות השמיטה הנותנת אחת לשבע שנים לעניים מעמד גמור כבעלי הבתים, בשדות המופקרים לכל.

מעשר עני שבשנה השלישית והשישית ייחודו שיש בו סכום הגון וקבוע – מעשר לצרכי העניים, שלא בלקט שכחה ופאה שאין לה שיעור, ולא כמצוות הצדקה שחיובה לפי המחסור. יש במעשר עני חלוקה בשדה שיש בה את המעלה שהעני לוקח מהשדה כבעל הבית, ויש מעשר עני המתחלק בבית שהוא כצדקה – שבעל הבית מחלק והחלוקה תלויה ברצונו שיכול לכלכל מעשיו במשפט. החלוקה בשדה מטרתה לתת לעני כדי שביעה חד פעמית מהפירות, יש בנתינה זו לא כדי לספק לו די מחסורו כצדקה, אלא לתת לו הזדמנות ליהנות כבעל הבית מכל סוגי הפירות בעונה, ולשבוע מטובה של ארץ ישראל. בצדקה חשוב הלחם לעני ומוצרי היסוד, והעני לא יבקש ולא יתנו לו יין וסוגי פירות שונים. במעשר עני המתחלק בגורן זוכה הוא למתנה מכל סוג שהוא כדי שובעה, ויש בה את הסיפוק הרוחני דוגמת הלקט והשכחה והפאה במעשר עני.

5. הדרך העדיפה לנתינת הצדקה לסוגיה השונים

במעשר עני המתחלק בגורן וממתנות העניים כלקט שכחה ופאה, יש ללמוד עד כמה יש להשתדל תחילה לתת לעני את ההרגשה של בעל הבית. לפי שהמובטל מעמדו כואב יותר ממחסורו, כדוגמא, המובטלים בארץ נתמכים על ידי דמי אבטלה, המאפשרים להם קיום בתקופת האבטלה. דמי האבטלה מספקים את מחסורו של המובטל, אולם עיקר בעייתו היא חוסר העבודה, הרגשת השעמום ואי היכולת לפרנס, הרגשה קשה של חוסר בטחון עצמי הגורמת לבעיות חברתיות. לכן הדרך לתמוך באבטלה היא ע"י עבודות יזומות, שהתמיכה תתקבל כעבודה בשכר ולא כדמי אבטלה. העני יקבל

הרגשה של בעל הבית, דוגמת הלקט והשכחה והפאה – חדות יצירה והרגשה מתוקה של שנת העובד. רק מי שאינו יכול ואינו מסוגל לעבודות יזומות יקבל קצבה כתמיכה ולא כעובד.

למדנו על עדיפות בנתינת הצדקה בדרך של פרנסה למי שיכול, וקצבה ותמיכה למי שאינו מסוגל לעבוד, כך כותב הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"י ה"ז):

"שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך".

ב. העדפות במקבלי הצדקה

1. העדפה כשטובת הנאה לבעלים

במעשר עני המתחלק בבית אין חיוב לתת לכל עני שמבקש ואפשר לתת למכירו או קרובו ויש לו טובת הנאה. יש להתבונן בטובת הנאה שיש לבעלים, כיון שיש בה להביא לחלוקה שאינה צודקת, שבעל הבית יעדיף קרוב או עני מסוים. האם העדפת קרוב בצדקה מותרת?

בהל' צדקה ההלכה מחייבת העדפת הקרוב, להקדים צדקה הן בקרבת משפחה והן בקרבה גיאוגרפית – "עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת" (ספרי דברים פס' קטז). הלכה זו מלבד הטלת האחריות הישירה לקרוב ולבני אותה העיר, היא מחזקת את יחסי הקרבה והשכנות, כשהקרוב חייב לדאוג תחילה לבני משפחתו. במתנות עניים הניתנים במיוחד לעני מסוים יגררו שבעל הבית יאמץ לו עני או משפחת עניים, שידאג להם ישירות לכל חסרונם. "ספר החינוך" (מצוה שס, תמב) במצוות מעשר שני ומעשר בהמה, מדגיש בשרשי המצווה את חשיבותם, שעשירית היבול והבהמות נאכלים

בקדושה בירושלים, כדי שאדם הנמשך אחר ממונו, תתקשר כל המשפחה עם ירושלים, עד שאחד מבני המשפחה ישתקע בעיר אפילו באכילת החסכונות להתמלא ביראת שמים. בזה תמלא הארץ דעה את ה', שבכל משפחה יהיה תלמיד חכם שילמד ליראה בירושלים. כך גם במעשר עני, זכותו של בעל הבית לחלק עשירית מנכסיו למי שירצה, וטובת ההנאה שלו תביאו לאמץ עני ולפרנסו. אם מעשר עני היה ניתן לבית דין או לגבאים שיחלקוהו, ולא היה בו טובת הנאה לבעלים, יתכן והחלוקה הייתה יותר צודקת, אבל היה חסר בה את היחס האישי והדאגה של בעל הבית לעני. דווקא הקרוב לעני והקרוב לשכן התייחסותם האישית חשובה מהצדקה בממון. למרות שאחת ממעלותיה של הצדקה שיהא ניתנת בסתר, החשיבות של מעשר עני שינתן ע"י הבעלים, טובת ההנאה שלו וקרבתו אל העני תזכה את העני ביחס ותשומת לב, שחשובים לו יותר מהממון עצמו, אפילו במחיר העדפתו על פני עניים בראותו את מחסורו.

2. מצב החלוקה בימינו

בימינו הרבה מהצדקה נעשית בדרך נעלה ביותר בצורה ציבורית. הביטוח הלאומי משתדל לספק את מחסורם של היתום והאלמנה והגר, נותנים למי שאין לו די מחסורו. צדקה הנעשית בדרך ציבורית מזכה את הכלל שמשלם על כך מכספו במסים, אולם עקב כך אין לכל יחיד את ההתייחסות לעני ואת השותפות בקיומו, כיחידים מקיים הציבור את מצות הצדקה לעני הפושט יד ולנזקקים בעת הצורך, אבל השותפות בדאגה לפרנסתו של העני, ההתייחסות אליו כנזקק ולא רק כמבקש חסרה ועמה חסרה המצווה המקשרת ומגשרת בין בעל הבית לעני ואת ההתייחסות הרצויה שיש בדאגה לעני, מן הראוי למצוא את הדרך למלא חלק זה שבמצות הצדקה, שתהא לכל אדם את ההרגשה של שותפות עם העני בנכסיו בדאגתו אליו ישירות.

ג. העדפות וקדימויות בין מקבלי צדקה

1. חובת הצדקה וסדרי העדיפויות

במעשר עני המתחלק בגורן אין שאלות של עדיפות וקדימה, לפי שבגורן כל עני שבא לוקח, אבל במעשר המתחלק בבית טובת הנאה לבעלים, ונזכרה רק הלכה אחת בדין קדימה שכשבאים אישה ואיש לקבל את המעשר עני, יש להקדים את האישה מפני בושתה שאין דרכה לחזר על הגרנות. מכאן שיש בדיני הצדקה וחלוקתה סדר עדיפויות. מי הקודם בצדקה ומה הם הצרכים העדיפים?

א. חלוקה וסדרי עדיפות לפי צרכים ולפי נזקקים

ככלל, בחיוב הצדקה נאמר שצריך לספק לנזקק "די מחסורו אשר יחסר לו" לא רק את הצרכים המינימלים לקיומו, אלא את חסרונו האיש, את רמת חייו שהיה רגיל בה וחסרה לו, עד שאמרו חז"ל (כתובות סז ע"ב): "אפי' היה דרכו לרכב על סוס ועבד לרוץ לפניו והעני קונים לו סוס ועבד לרוץ לפניו". לפי שהוא נזקק ומרגיש בחסרון מעמדו הראשוני. דוגמא: יהודי שהיה כל ימי חייו רגיל לרכב צמוד, והעני יחסר לו הרכב, מחובת הצדקה לדאוג לו לרכב משום שהוא מרגיש היטב בחסרון, ועניותו בכך שאין לו רכב, ולאור זה יש להשלים חסרונו של הנזקקים. השלמת החיסרון לא בסכום מינימאלי כדי קיומו, אלא לפי רמת חייהם שהיו רגילים אליה. הוא הדין לסל קליטה הניתן לעולים לצורך קיומם בארץ כנזקקים. להלכה יש להתחשב ברמת החיים שהיו העולים רגילים אליה ולתת להם די מחסורם, ואין בכך קיפוח אם מבדילים בין סל קליטה של עולים מארצות רווחה שרגילים לרמת חיים גבוהה, לעולים שהסתפקו במועט. הוא הדין לקצבת נכות, שארים ואלמנות, שיש להתחשב ברמת החיים של הנתמכים ולא לקבוע סכום מינימאלי השווה לכלם. אולם, כל זה כשיש אפשרות לקיים את המצווה כהלכתה "די מחסורו אשר יחסר לו", אבל כשאין בקופה הציבורית לספק את כל הצרכים או ליחיד החייב בצדקה, ויש נזקקים וצרכים רבים, בזה סדר העדיפויות תלוי בצרכים

ובנזקקים, הצרכים החיוניים קודמים ביותר כדוגמא, נפסקה ההלכה שיש להקדים הרעב ללחם לכסות, וכסות למדור. יש להקדים מזונות האישה לאיש, משום שאין באפשרותה לחזר על הפתחים, ויש עדיפות להכנסת כלה על צרכים אחרים, יש להדגיש שהעדפת האישה איננה העדפה פרסונאלית אלא העדפת צרכיה של האישה, כיון שאיננה יכולה להשיג את צרכיה במקום אחר בגלל צניעותה – שהיא עובדה. הצדקה הקודמת ביותר היא פדיון שבויים, שהשבוי בכלל הרעב הערום ומי שחייו תלויים מנגד.

בנזקקים מצאנו דיני קדימה, שיש להקדים את המיוחס והחשוב יותר, וכך שנינו בגמ' (הוריות יג ע"א), שבדיני צדקה כהן קודם ללוי ולוי לישראל על פי ייחוסם, כשבראש סדר הקדימה המלך והכהן גדול והאחרון שבנזקקים מי שאינו מיוחס, אולם מעלת המיוחס בצדקה היא רק בדיני קדימה, לכבד ולדאוג תחילה למיוחס.

ב. צרכים או נזקקים מי עדיף?

ברור שאין להקדים המיוחס על חשבון הנזקק יותר. אמנם יש בצדקה גם סדר עדיפויות רק בקדימה לנזקקים, והוא בהעדפת הקרוב, על יסוד הפסוק בחיוב הצדקה (דברים טו, ז): "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלוקיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון", לומדים חז"ל (מדרש תנאים, שם) שאח קודם לכל בצדקה ויש להקדים את הקרוב על פי סדר הקרבה, באחד עריך – עניי עריך ועניי עיר אחרת עניי עיר קודמים, בארצך עניי ארץ ישראל קודמים לעניי חו"ל. לפיכך דנו האחרונים מה עדיף בין העדיפויות הצרכים או הנזקקים? או האם יש להקדים את הקרוב, ואת בני העיר גם כשאחרים נצרכים יותר, או שיש להעדיף תחילה את הנצרכים לקרוב ולבני העיר.

החתם סופר דן האם להעדיף את הצדקות לארץ ישראל ולירושלים על פני הצדקות בחו"ל, ופוסק שאכן יש עדיפות לצדקה בארץ מדין הכתוב "בארצך". אולם הוא מסייג פסק זה וכותב (שו"ת חתם סופר יו"ד ח"ב, סי' רלד):

"דכל הקדימות אינם אלא להקדים ולא לדחות נפשות ח"ו וע"כ אם שניהם שוים שצריכים להחיות נפשם בלחם צר ומים לחץ נאמר זה קודם אבל כשיש לאנשי ירושלים אפי' רק לחם צר שוב אין להם שום תביעה עד שיגיע לכל א' מעיירו' האחרות ג"כ כשיעור הזה ושוב מהנותר שיצטרכו למותרות וכסות וכדומה יש הקדמה למוקדם עד שיהיה שוה בשוה בזה ג"כ וכן בכל מילי לא אמרו לדחות אלא להקדים"

לדבריו, כל דין הקדימה בקרוב, ובעניי העיר הוא רק להקדים ולא לדחות כשיש נזקקים יותר. החתם סופר הוכיח הלכה זו שצורך הצדקה עדיף מהצדקה לקרוב, מדברי הגמ' בנדרים (פ"ב):

"מעין של בני העיר חייהם וחיי אחרים חייהם קודמים לחיי אחרים, בהמתם ובהמת אחרים בהמתם קודמת, כביסתם וכביסת אחרים כביסתם קודמת, כביסתם וחיי אחרים חיי אחרים קודמים ר' יוסי אומר כביסתם קודמת".

מפורש שאם מעיין הוא לכביסתם, ואחרים צריכים אותו לחייהם, חיי אחרים קודמים, אע"פ שלהם זכות הקדימה במים. ר"י שחולק שכביסתם קודמת, מבארת הגמ' שסברתו שכביסה חשובה להם כפיקוח נפש. אומנם יש דיון בהלכה זו באחרונים, ויש הסוברים (אהבת חסד פ"וסעי" ה) שיש להעדיף הקרוב גם כשיש צורך גדול לאחר, לפי שהקרוב אחראי ישירות על קרובו, ולאחרים יש מי שידאג³.

למדנו שיש שני קריטריונים לעדיפות נצרכים (מחסור), או נזקקים (עדיפות על בסיס אישי), נראה שישנה בכל מקרה עדיפות לנצרכים, היינו מי שחסר להם חיי נפש על עדיפות אישית (על פי תשובת החת"ס), למרות שכאשר אין הכרח מעיין זה ישנם חשבונות של קרובים, קרובי משפחה או קרובי מגורים.

3. הערת מערכת: ראה עוד: הרב אליעזר ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר (ח"ז סי' לח).

2. האם העלייה עדיפה על עניי ארץ ישראל

הלכה זו שיש להעדיף לתת צדקה לקרוב אמורה ליחיד מכספו, שיש לו אחריות יתר לקרובו. אולם, גבאי צדקה שכספו אינו שלו אסור לו להעדיף את קרובו. בציבור מצאנו דין קדימה שעניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת, ועניי ארץ ישראל קודמים לעניי חו"ל. השאלה מה זכות עניי העיר, ואם מותר וצריך להקדימם על פני עולים חדשים שזה מקרוב באו וחייבים בקליטתם. ברור כשמדובר בעולים הבאים מארצות מצוקה, במקום שאנטישמיות גוברת עצם עלייתם ארצה היא בבחינת פדיון שבויים, שעלייתם קודמת לכל צורך אחר, השאלה בעולים מארצות הרווחה האם דינם כעניי הארץ, או שיש להעדיף תחילה את צרכי הסעד ועניי ארץ ישראל, על עליית אחרים?

א. עליה או צדקה מי עדיף?

בשאלה, האם דינם כעניי חו"ל או כעניי ארץ ישראל. ואם לבני הארץ הזכות להעדיף צרכיהם החיוניים על עלייתם של בני חו"ל? נראה שהעליה לארץ אינה רק מצוה המוטלת על כל יהודי כחובה, אלא זכות המקנה לכל יהודי זכויות כבן ארץ ישראל. עם עלייתו ארצה ודאי שחובה זו הופכת לזכות שאי אפשר להפקיעה ממנו. דרשת חז"ל על הפסוק "ולציון יאמר איש ואיש יולד בה, אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה", אינה דרשה בעלמא, אלא הוראה הקובעת שלכל יהודי בין אם גר בירושלים ובין אם מצפה לראותה, יש את הזכות כנולד בירושלים וכמי שגר בה. לפי שכל הוויתו הרוחנית קשורה בה ויונקת מכחה. הלכה מפורשת היא (כתובות ק"ע"ב): "הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאים, הכל מעלין לירושלים ואין הכל מוציאים". ראיתי לגרי"מ טיקוצ'נסקי זצ"ל בספרו עיר הקודש והמקדש (ח"ג פרק טו) שביאר היטב הלכה זו, מה זכות האיש והאשה לעלות לא"י או לירושלים, כנגד רצון השותף. בשלמא הכל מעלין לארץ ישראל אפשר לפרש הטעם משום מצוות ישוב ארץ ישראל, אולם מה הזכות שהכל מעלין לירושלים, וכי יש חיוב מצוה מיוחד לגור בירושלים? גם הדין שהכל מעלין לארץ טעון בירור, שהרי יש

מצוות חשובות יותר שבהם הבעל לא יכול לכופף את האשה, שהרי תלמוד תורה כנגד כולם, ואם ירצה הבעל לגלות ממקומו למקום תורה כנגד רצון האשה אינו יכול לכופה, כפי דרישתו לעלות לארץ. ביאר בספר עיר הקודש והמקדש בטוב טעם, שהלכה זו שהכל מעלין לארץ ישראל יסודה לא בחומרתה וחשיבותה של מצוות ישוב ארץ ישראל, אלא שלכל יהודי באשר הוא שם יש לו הזכות כבן ארץ ישראל, ובכל רגע חייב ויכול לממש זכותו להיות בן ארץ ישראל, לפי שכל יהודי יש לו אזרחות כפולה, מקום לידתו הגשמי והיא הארץ שנוולד וחי בה, ומקום צור מחצבתו הרוחני, והיא ארץ ישראל וירושלים, ששם צוה ה' את הברכה וחיים עד העולם. כשם שיש לכל איש ואשה הזכות לתבוע לגור במקום מגוריהם, כך לכל יהודי ויהודיה הזכות לתבוע לדור בארץ ישראל ובירושלים, ועיין שם שדייק הדברים מדברי הרמב"ם.⁴

נראה שגם ההלכה בדיני צדקה להעדיף עניי ארץ ישראל על עניי חו"ל, אינה רק הלכה לזכות את בני ארץ ישראל בצדקה, ויסוד דינה כדין כל קדימה בצדקה, כמו שעניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת, כך גם כל יהודי ארצו היא ארץ ישראל, ויש לו להקדים הצדקה לעניי ארץ ישראל כדין עירו. לפי שלכל יהודי אזרחות כפולה, בעירו ובארץ ישראל. לאור האמור, כל עולה וכל יהודי בן ארץ ישראל הוא, וכשם שאי אפשר להפקיע ממנו את זכותו וחובתו לעלות לארץ, כך גם עם עלייתו ולצורך עלייתו, דינו כעניי ארץ ישראל ולא כעניי חו"ל. כשם שהמדינה חייבת לקבלו ואינה יכולה להפקיע ממנו הזכות להתישב בארץ, כך גם מחובתה לדאוג לכל צרכיו כשאר עניי הארץ. לאור הדברים זכותם של העולים גם מארצות הרווחה כזכות כל אזרחי ישראל, ועל המדינה לדאוג לקיימם בשווה. השאלה היא אם לבני הארץ יש זכות קדימה כעניי עירך הקודמים לעניי עיר אחרת, ועד כמה זכות זו מקדימה.

4. הערת מערכת: כעין זה, עיי' בדברי המחבר שו"ת בנין אב, "הכל מעלין לירושלים" (ח"ד, סי' עו, עמ' שמה-שנ).

ב. האם בני הארץ הותיקים קודמים

נחלקו הפוסקים מי הם עניי עירך הקודמים לעניי עיר אחרת⁵. הטור (סי' רנ"א) הביא דעה הסוברת שעניי עיר אחרת הם עניי הגרים בעיר אחרת, שיש להעדיף עניי עירך מלשלוח צדקה לעניי עיר אחרת, כיון ששם ידאגו להם אנשי עירם. אולם עניי הבאים אל העיר לבקש צדקה, גם אם אינם תושבי העיר, בכלל עניי עירך הם, ואין להעדיף את תושבי העיר עליהם. לפי זה העולים הבאים להתישב בעיר דינם כעניי העיר לכל דבר. אולם הטור חלק על קביעה זו, וכתב "שאינו נראה לו הדבר, ובודאי בני העיר קודמים". וכך גם הביא הרמ"א להלכה בשו"ע (סי' רנ"א סעי' א):

"והקבועים בעיר בני העיר, והם קודמים לעניי הבאים לשם ממקומות אחרים".

לפיכך גם העולים הבאים לארץ שדינם כעניי ארץ ישראל והתיישבו בעיר עתה, לבני העיר זכות קדימה, משום שהם קבועים בה לפנייהם. בביאור הגר"א (שם) הביא מקור להלכה זו מדברי הגמ' בבבא בתרא (ה' ע"א) שדנה במעמדו של בן עיר לצרכי מיסוי, לזכויות וחובות, וקבעה שצריך להיות לפחות י"ב חודש בעיר, מכאן שהתיישבות קבע וזמן מוגדר, הם המקנים זכויות של בן עיר ועני העיר, ולא עצם ההתיישבות במקום. לאור האמור, בעיר עצמה יש להקדים זכות התושבים לדיור, תעסוקה וכדומה, על פני העולים מדין עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמים.

ונראה, שבנדון דידן יש לחלק בין הרשות הממשלתית, לרשות המוניציפאלית. העולים דינם כאזרחי ישראל וצרכיהם כצרכי עניי ישראל. הרשות הממשלתית שדאגתה לכלל ישראל וכל אזרחי המדינה, חייבת לדאוג לעולים ולעליה באותה מידה שדאגת לכלל אזרחי המדינה. ובזכות המוקנית ע"י המדינה, אין לאזרחי המדינה דין קדימה על העולים. אולם הרשות המוניציפאלית

5. הערת מערכת: כעין זה ע"י בדברי המחבר שו"ת בנין אב: "עולים ועניי עירך מי קודם" (ח"ג סי' עב, עמ' שכז- שלב).

שאחריותה לבני עירה למרות שיש לה לדאוג לעולים, זכויות בני העיר עדיפות, ויש להקדים תחילה את בני העיר מדין עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמים.

לפ"ז, הצדק עם ראשי הערים הטוענים שאין בכוחם לקלוט עליה כראוי, עקב המצב הכלכלי, ואין למנוע שירותים חיוניים מבני העיר עבור קליטת העליה, משום שעניי עירך קודמים, על הממשלה לממן את הוצאות הקליטה, ולהעבירם לרשויות. משום שהעולים עניי ארץ ישראל הם ולא עניי הערים. כמו כן ברור שגם אם לעולים הזכות כעניי ארץ ישראל, עכ"פ אינם עדיפים עליהם, וזכות הדיור והתעסוקה לבן הארץ אינה נופלת מזכות העולה, וא"כ יש מקום מדין צדקה וחסד להעדיף העולים כגרים הבאים למקום חדש, ויש לתומכם ולעודדם כמי שזקוק לעזרה עקב קשיי קליטה, כדוגמת הדאגה לגר ליתום ולאלמנה, אולם אין בהלכה זו כדי לנשל את זכויות עניי עירך.

ד. סיכום

1. מעשר עני עדיף על מעשר שני בחלק מהשנים, דחייתו של מעשר שני מלמדת על מצות הצדקה שבאה על חשבון התעלות רוחנית, ויש להשתדל בה באופן כזה.

2. שני סוגים של מתנות עניים: א. מתנה כדוגמת פאה לקט ושכחה, שנותנת לעני הרגשה של עובד ובעל הבית, חדות יצירה ועבודה, בדומה לה עבודות יזומות המאפשרות למובטלים ולנזקקים להרגיש תחושה של עבודה. ב. מי שאינו מסוגל לעבוד יקבל תמיכה בנתינת מתנה כמו צדקה, בדומה לזה קבלת דמי אבטלה כדי מחייתו. במעשר עני יש את שני הסוגים של הצדקה. בין שני הסוגים העדיפות היא לסוג הראשון שם העני יותר מכובד, ומרגיש נצרך ומועיל לחברה בדרך של שותפות.

3. חייב היחיד להעדיף את קרובו הן מהצד המשפחתי והן בקירבה גיאוגרפית. כאשר הוא נותן לקרובו מותר לו לתת מתנה גדולה ולמלא

את כל מחסורו אפילו שישנם עניים נוספים שנמצאים מפסידיים מהעדפה זו. למרות שהעדפה זו מותנית אם אין נצרכים אחרים שהם בחיי נפשות, שתמיד עדיפות זו קודמת.

4. לעולים החדשים יש זכות לעלות לארץ ישראל, אפילו שהם מחלישים את זכותם ויכולתם של עניי ארץ ישראל ומעוטי ההכנסה, מפני שכל היהודים בעולם יש להם את דין של בני וילדי הארץ, ואין להם רק חובה לעלות לארץ וליישובה, אלא בזמן שהם עולים הם רשאים לקבל ולהשתתף בחלוקת הצדקה בארץ עם הוותיקים.

5. האם לוותיקים יש דין קדימה מדין עניי עירך כיון שהם קדמו לעולים החדשים והם מצפים לצדקה זו קודם להם, ובהקדמת העולים הם נדחים מקבלת צדקה. בשאלה זו הדין עם העניים הוותיקים לקדום.

6. דין קדימה זה הוא רק לגבי הטבות של בני העיר מדין הקהילה והרשות המוניציפאלית, אבל ההטבות הממשלתיות שוות לותיקים ולחדשים. כמוכן שאין להעדיף בהם את העולים החדשים אפילו שיש מצוה לעזור להם כמו גר ותושב חדש על פני הקודמים, וכל מקרה לגופו.

הרב גבי קדוש

את העני עמך לשנת מעשר עני

שנת תשפ"ה, השנה השלישית לשמיטה, היא שנת מעשר עני. ישתבח הבורא שזיכנו במצוותיו להרבות צדקה וחסד שעליהם בנוי העולם, שנאמר "עולם חסד יבנה". וקרובים הם העניים לריבוננו של עולם, כדברי ה"מדרש רבה" על הכתוב "את העני עמך"²:

לא עמך הוא העני אלא עמי הוא וכן אמר דוד (תהלים יח) 'כי אתה עם עני תושיע', אין מדותיו של הקב"ה כמדת בשר ודם מדת בשר ודם מי שהוא עשיר ויש לו קרוב עני אינו מודה בו, רואה קרובו נטמן מפניו שהוא מתבייש להשיח עמו לפי שהוא עני... ואם היה עשיר הכל נדבקים בו ואוהבים אותו שנאמר (משלי יד) 'ואוהבי עשיר רבים', אבל הקב"ה אינו כן מי הם עמו העניים רואה לעני ונדבק בו... דכתיב ואל זה אביט אל עני וגו' וכן משה אומר לישראל (דברים ו) 'לא מרבכם חשק ה' וכתוב 'כי אתם המעט מכל העמים' וכשיתרצה לציון על מי הוא מרחם תחלה על העניים שנאמר (ישעיה יד) 'כי ה' יסד ציון ובה יחסו עניי עמו'³...

מן האמור לעיל, אנו למדים על היחס המיוחד של ריבוננו של עולם כלפי העני, אך האם המצאות עניים בעולם הינה מחוייבת המציאות? האם כדי לזכות אותנו ולהרבות חסד בעולם יש הכרח בקיום העוני? האם חייב להיות חלק באוכלוסיה שיהיה עני כדי שקבוצת אנשים אחרת תרבה זכויות? פעמיים בתורה נכתב הציווי על נתינת מעשר עני, אולם בשינוי סגנון:

1. תהלים פט ג.

2. שמות כב כד.

3. שמות רבה פרשה לא פסקה יג.

1) בפרשת "ראה": "תוציא את כל מעשר תבואתך... והנחת בשעריך. ובא הלוי... והגר והיתום והאלמנה..."⁴.

2) בפרשת "כי תבוא": "ונתת ללוי, לגר, ליתום ולאלמנה"⁵.

הגמרא⁶ למדה מהשוני שבין שני הפסוקים כי בראשון מדובר במעשר עני שאדם מחלק בשדהו, על כן נאמר "והנחת", ובשני מדובר במעשר עני שאדם מחלק בתוך ביתו, לכן נאמר "ונתת".

המעשר אינו שייך לבעל היבול והוא מחוייב להשאירו בשדה, כי הוא שייך לעני. אם עני לא בא לשדה אז יכול בעל היבול לקחת את המעשר לביתו ולתת אותו לעניים. מעשר העני אינו דומה לתרומה ולמעשר הלוי, אשר מקבליהם נוטלים אותם בזכות "חלף עבודתם אשר הם עובדים את אוהל מועד"⁷. מעשר העני ניתן לעני בלא שום תמורה מהעני, כשאר מתנות עניים, ולכן התורה ציוותה אותם בלשון עזיבה "לעני ולגר תעזוב אותם"⁸.

כדי שנוכל לעמוד על משמעות נתינת מעשר עני, נעיין בדיון המרתק שבין רבי עקיבא לבין טורנוספרופוס הרשע⁹:

תניא היה רבי מאיר אומר יש לו לבעל הדין להשיבך ולומר לך: אם א-להיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסן? אמור לו כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. וזו שאלה שאל טורנוספרופוס הרשע את ר"ע: אם א-להיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסם? א"ל כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. א"ל אדרבה זו שמחייבתן לגיהנם? אמשול לך משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שכעס על עבדו וחבשו בבית

4. דברים יד כח.

5. דברים כו יב.

6. חולין קלא ע"ב

7. במדבר יח כא.

8. ויקרא יט י.

9. בבא בתרא י ע"א.

האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך לא כועס עליו? ואתם קרוין עבדים שנאמר 'כי לי בני ישראל עבדים'.

אמר לו ר"ע אמשול לך משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שכעס על בנו וחבשו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך לא דורון משגר לו? ואנן קרוין בנים דכתיב 'בנים אתם לה' אלהיכם'.

נראה כי השוני בין שני המשלים, הראשון של טורנוסרופוס הרשע והשני של רבי עקיבא, נעוץ בהבדל שבין נקודת המוצא המיוחדת של תורת ישראל בנוגע לצדקה וחסד לבין הגישה של אומות העולם בעניין זה. לפי הגישה המקובלת בקרב האומות, השתדלות האדם לפרנסתו ומידת הצלחתו בפועל הם דברים טבעיים ומובנים מאליהם. הואיל והמלך גזר לא להאכיל את העבד, אין לפעול בניגוד לגזירה ולכן מי שינסה להאכיל את העבד בניגוד לרצון המלך, עובר על דבר המלך. לעומת זאת, התפיסה ביהדות שונה לחלוטין. ודאי ריבנו של עולם הוא אשר טבע באנושות את מציאות העוני, אך הוא גם נתן לנו את הכוח והיכולת לשנות את גזירותיו – על ידי מידת החסד ומעשי הצדקה יש בכוחנו לשנות את רצון המלך. לכן, רבי עקיבא מאיר במשלו כי הקשר שלנו עם ריבנו של עולם דומה לקשר של אב ובן. על אף רצונו של האב לעמוד על דעתו, כביכול, בתוך תוכו הוא יודע שיש אפשרות של "נצחוני בני"¹⁰ ורצונו ישתנה, כדברי המדרש: "אין לך שעה שאנו באים בזרוע אלא בשעה שאנו עושין צדקה"¹¹.

יחד עם זאת, יש מבט מעמיק ומקיף יותר על מצוות הצדקה.

10. בבא מציעא נט ע"ב.

11. שמות רבא פרשה מא פסקה א.

בהמשך דברי הגמרא שהוזכרה לעיל, הביאו חז"ל מדרש נוסף:

תניא רבי יהושע בן קרחה אומר כל המעלים עיניו מן הצדקה כעובד ע"ז כתיב הכא השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וכתוב התם יצאו אנשים בני בליעל מקרבך.

מדברים אלו, אנו למדים כי הקב"ה חפץ להרבות צדקה וחסד בעולם ואלו לאדם לחשוב כי על ידי נתינת הצדקה לעני הוא - כביכול - משנה סדרי בראשית. להיפך, חז"ל מגלים לנו במדרש זה כי אדם שמעלים עיניו מן הצדקה הוא כעובד עבודה זרה, כיוון שהוא מחשיב את הטבע כגורם המנהל ומנהיג את העולם. הואיל והוא שוכח כי ריבונו עולם ברא את כוחות הטבע ושולט בהם, הוא נחשב כעובד עבודה זרה.

דבר זה למדים גם מדברי "בית הלוי" בדרשות¹², בפירוש הפסוק "ולך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים"¹³ שנאמר על מצות נתינת צדקה:

ונאמר דביאור הפסוק כך הוא, דבמסכת בבא בתרא (דף י א) איתא אמר רבי יוחנן מה דכתיב מלוה ה' חונן דל (משלי יט יז) אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, כביכול עבד לזה כו'. דמפרש להפסוק דהחונן את הדל, זה הנתינה שהוא נותן לעני, הוא הלואה לו יתברך ולא להעני. וכן אמר במדרש (ויקרא לד ב) מלוה ה' חונן דל אמר הקב"ה עלי היה לפרנסו ובא זה ופירנסו כו'. וזהו שאמר הכתוב, לך ה' הצדקה, דהצדקה שאנו נותנים אין עושין בו שום טובה להעני, ולא להעני נותנים רק לו כביכול, א"כ הרי צריך לצרף לזה מחשבה טובה וכמו בכל המצות, וא"כ לנו בושת הפנים אם אין עושין אותו במחשבה טובה וכהוגן.

12. שו"ת בית הלוי חלק א דרוש א.

13. דניאל ט ז.

למדנו מדברי בית הלוי, שהצדקה אינה מופנית כלפי העני אלא כלפי הקב"ה. על ידי נתינת הצדקה משלים האדם את הבריאה במעלת החסד והטוב שבעולם ומחבר את ישראל לאביהם שבשמים.

מכל האמור לעיל, אפשר להבין את המשך הדיון בין טורנוסרופוס לרבי עקיבא:

אמר לו אתם קרוים בנים וקרוין עבדים: בזמן שאתם עושין רצונו של מקום אתם קרוין בנים ובזמן שאין אתם עושין רצונו של מקום אתם קרוין עבדים, ועכשיו אין אתם עושין רצונו של מקום. אמר לו הרי הוא אומר הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית אימתי עניים מרודים תביא בית האידנא וקאמר הלא פרוס לרעב לחמך.

לדעת טורנוסרופוס, כשישראל עושים רצונו של מקום אזי הם נחשבים כבנים ולכן יכולים לקיים גם את מצוות הצדקה, אך רבי עקיבא טען שנתנית הצדקה היא בעצמה עשיית רצון הקב"ה ולכן אנו גם עכשיו נקראים בנים.

יהי רצון מלפניך ה' א-להינו שלא "יהו עמך ישראל צריכין להתפרנס זה מזה ולא לעם אחר"¹⁴. "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה"¹⁵ ובצדקה נשוב לציון ואזנינו תשמענה קול מבשר ואומר: "אפס כי לא יהיה בך אביון בקרב הארץ"¹⁶

14. תענית כד ע"ב.

15. ישעיהו א כז.

16. דברים טו ד.

הרב דורון ותקין

מעשר עני במקום מעשר שני

תכלית העניות בישראל

התפיסה הרווחת בעולם בדבר מעמדו של העני היא, שהוא נחות לעומת שאר החברה ועל החברה לעזור ולהגיש לו סיוע כלכלי. כמו כן, מלבד יכולת כלכלית, נדיבותו של העשיר מבטאת מעמד גבוה ומשום כך, מלווה בתחושת עליונות ורגשי רחמים כלפי העני שזקוק לו. ראשיתה של הרגשה זו במחשבה שהנתינה נועדה לעזור למקבל בלבד. לפי תפיסה זו, העני אינו חלק מהחברה, אלא מנצל אותה ומהווה בעבורה משא וטורח. אכן, גישה כזו מזרימה לעני את התחושה שהוא בשולי החברה וכי אין לו מקום בקרבה.

לעומת זאת, בתורה כתוב על מתנות עניים: "לעני ולגר תעזוב אותם" – לשון עזיבה ולא נתינה, ללמדנו כי לאמתו של דבר, העניים נוטלים את שלהם. כפי שכתב מרן הרב קוק זצ"ל²: "להורות שהנתינה לעניים אינה בתור יתרון נדיבות והכמרת רחמים מצד הנותן, כי אם הוא חוק משפט חיובי, וזה שקצבה להם התורה הוא ממש חלקם."

העניות אינה אשמתו או גורלו של העני, אלא חלק ממבנה החברה. נתינת מתנות עניים אינה רק פיתרון לעני אלא גם צורת חיים המקיימת את החברה, שתהא מבוססת על מידת החסד כערך מרכזי בחייה.

מעשר עני דומה לשאר מתנות עניים ואינו דומה לצדקה. מעשר עני הוא חלקו של העני ביבול וחיוב ההפרשה הוא עשירית בדיוק, בניגוד לצדקה

1. ויקרא כג כב.

2. עין איה פאה סימן ב.

רגילה שאין לה שיעור קבוע והיא בעיקר נדיבות. כביכול, העניים נוטלים מחלקם שלהם, לכן נאמר "תעזוב" במתנות העניים, ועל מעשר עני נאמר "והנחת בשעריך". לשון עזיבה, להורות שהעניות היא חלק אינטגרלי ממבנה החיים של החברה בישראל, כמו הכהונה והלווייה, ומה שהעניים מקבלים - את שלהם הם נוטלים. כיון שכתוב "והנחת", פסק הרמב"ם: "מעשר עני המתחלק בגורן אין בו טובת הנאה לבעלים אלא העניים באים ונוטלים על כורחו"³.

על חלקה של העניות בחברה, מאיר הרב קוק⁴:

העניות היא ג"כ אחת מתשמישי העולם הדרושה מאד לכלל האדם. ובאשר כל דבר הנצרך אל כלל החברה האנושית, ייסדה ההשגחה העליונה שיימצאו יחידים שימלאו את החיסרון - ע"כ גם העניות, אם שקשה מאד להממלאים את החובה הכללית עצמם לסובלה, מ"מ כך הוא משפט הצדק; כי לא יבצר מהכלל כל הדרוש לו, אף אם יעלה ליחידים ברעה רבה, כמס הנפשות של יום מלחמה לטובת הכלל המדיני באופנים צודקים

משמע, היחידים הנבחרים להיות החלק העני שבאנושות, ממלאים טובה בעבור החברה כולה, וכן כתב מרן הרב:

מדת העניות, ודאי כמה מדות טובות נמשכות ממנה: הטבת המידות האנושיות וריכוך קושי הלב, ועצם נטיית ההתנדבות... וההוצאה אל הפועל של אהבת הטוב והחסד, והם באים לצאת לפעלם רק ע"י מציאות העניות... עד שהעניים בענייתם הם ג"כ נוטלים חלק בעבודה האנושית הכללית, להביאו לתכליתו המאושרת כמו כל העובדים כולם.

במילים אחרות, החברה נעשית טובה יותר על ידי העוני. עם זאת, עדיין יש יחידים כאלה שממונם חביב עליהם וקשה להם לשתף בו זרים. הם מפתחים

3. מתנות עניים פרק ו הלכה י.

4. עין איה פאה סימן ה.

רגש עליונות שמתנכר לעוני ומבצרים את מעמדם על בסיס טענות כגון: 'העוני הוא גזרת הבורא בלא תכלית', או 'רצון הבורא הוא שהעני יפרנס את עצמו והעוני נועד לנסותו בעניין זה'. פולמוס זה בדבר עניינו של העוני אינו חדש, כפי שהשיב ר' עקיבא על שאלת טורנוסרופוס הרשע:

"אם א-להיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנום"⁵.

על פי הסברו של ר' עקיבא לתופעת העוני, מיישבים פרשני התורה מה שנראה כסתירה בין שני פסוקים. בפסוק אחד נאמר: "אפס כי לא יהיה בך אביון"⁶ כלומר, ה' יברך את ישראל שלא יהיה בקרב אביון. לעומת זאת, בפסוק אחר נאמר "כי יהיה בך אביון... כי לא יחדל אביון מקרב הארץ"⁷, משמע שיהיו עניים, אך אנו מצווים לעזור להם, עד כדי "די מחסורו אשר יחסר לו"⁸ ו"אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו"⁹. הפרשנים מסבירים כי בזמן שישראל עושים רצונו של מקום, מובטח שלא יהיה בתוכם עני מחמת עצמו. אולם, מציאות כזו איננה מצויה, כי העניות אינה עניין רק של העני עצמו, אלא מהווה תועלת לחברה, שעל ידי העוני משתכללת מדת החסד. לכן, נקטה התורה וקבעה בצורה ודאית "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ", ו"בגלל הדבר הזה יברכך ה' א-להיך"¹⁰.

5. בבא בתרא י"ע"א.

6. דברים טו ד,

7. שם ז-יא.

8. שם ח.

9. כתובות סז ע"א.

10. דברים טו י.

הפרשת מעשר עני במקום מעשר שני

א. מעשר עני

הפרשת מעשר עני – כמו שאר המתנות – מורה על הכרת השיתוף שיש לנותן עם העני. אמנם, מבחינה קניינית התוצרת שייכת למגדל בלבד, אך בשנת מעשר עני יש לעניים חלק שמעלה את כל התוצרת למדרגת שולחן עניים, שהוא שולחן של חסד ובניין החברה. החסד הוא היסוד הערכי של החברה. החברתיות לא נועדה רק ליצור מסגרת ליחידים כדי לבסס את הפרטיות שלהם, אלא היא אידיאה רעיונית המופיעה למעשה בסגנון החיים של החברה. מחשבת החסד, דהיינו אהבת כל הבריות שנבראו בצלם אלוקים, מתממשת ומחברת את כל היחידים בחברה לאחדות אחת. "כל ישראל חברים"¹¹.

ב. מעשר שני

על מצווה זו נאמר: "ואכלת לפני ה' א-להיך... למען תלמד ליראה את ה' א-להיך כל הימים"¹². מעשר שני נועד לאכילה בירושלים, בשכנות עם הכוהנים ותלמידי החכמים כדי להרגיל ולרומם את החקלאי, בעל הפירות, אל ההכרה שבכל אדם ישנו חלק א-לוהי, ובכל אדם צידו הרוחני והשכלי דומה לחלק הכהונה שבאומה, כמו הכוהנים שסמוכים למקדש ואוכלים משולחן גבוה. כמו כן, תלמידי חכמים דומים אף הם לכוהנים, כיון שעוסקים דרך קבע בתורה. במעשר שני נפגש המגדל עם מקום המקדש המוכשר ומכשיר לעלייה ביראת שמים ובעסק התורה, כנאמר בספרי: "גדול מעשר שני שמביא לידי תלמוד"¹³.

ההתעלות אינה במקום העיסוק בחקלאות ולא 'על חשבונה'. נאמר בתורה

11. על פי שופטים כ יא.

12. דברים יד כג.

13. בבא בתרא כא ע"א.

"כל הימים"¹⁴, להורות שההתרוממות הרוחנית נמשכת גם בזמן שהחקלאי שב לאדמתו. הפרי הוא תוצר של מאמץ והאכילה בירושלים מבטאת את "פרי הזמן". יחד עם זאת, הפרי מכיל גם גרעין שעניינו המשכיות. במילים אחרות, מההתרוממות שבירושלים שואבים רוח הקדש לכל השנה. בדרך זו, לומד החקלאי לשמור על איזון נכון של כוחות הנפש ולקיים חקלאות מתוך עול יראת ה' ועסק בתורה. הכוהנים עומדים תמיד במדרגה זו ומהם ניזונים הכול במשך השנה. כך, אחת בשנה עולה החקלאי עם המעשר שני לירושלים ומתעלה בעצמו. אז מתגלה מה נוצר וגדל במשך עונת הגידול והשנה, והוא יוצא אל הפועל בחברתם של הכוהנים, בשמחה, בטהרה ובקדושה.

מעשר שני מפרישים בשנים: א, ב, ד ו-ה לשמיטה ומעשר עני בשנים: ג ו-ו לשמיטה. אולם קשה להבין: כיצד מעשר עני מהווה תחליף למעשר שני? מעשר שני נאכל בירושלים בטהרתה ובקדושתה של העיר, בחברת הכוהנים ותלמידי החכמים. איך מעשר עני ממלא את כל היתרונות האלו בשנים שהוא מופרש?

כפי שיתברר להלן, החילוף בין המעשרות אכן הולם.

מתנות עניים נאמרו באמצע פרשיית המועדות¹⁵ והמדרש מבאר טעמה של סמיכות זו:

"ובקוצרכם את קציר ארצכם, לא תכלה פאת שדך בקוצרך, ולקט קצירך לא תלקט". אמר ר' אוורדימס ב"ר יוסי: וכי מה ראה הכתוב ליתנה באמצע הרגלים – פסח ועצרת מכאן ור"ה ויו"כ מכאן? אלא ללמד, שכל מי שהוא מוציא לקט שכחה ופאה ומעשר עני, מעלים עליו כאילו ביהמ"ק קיים, והוא מקריב עליו קרבנותיו לתוכו¹⁶.

14. דברים שם.

15. ויקרא כג כב.

16. תורת כהנים, פרשה קעה הלכה יב.

מפרש המלבי"ם:

מפני שאחת מן הכוונות ותועליות הרגלים והחגים היה לפרנס כהני ה' והעניים, ששתי אלה סמוכים על שולחנו של מקום לפרנס. כמו שנאמר תמיד: אתה והלוי והגר והיתום, אמר שגם אחר הרגל מצווה עליך לפרנס העניים ממתנות הקציר. וזה במעלה אחת עם קרבנות ה' ברגל... וזה נוהג כל השנה, וגם כשהמקדש חרב. ומי שאינו מוציא חלק עניים, דומה כאילו מונע מלהקריב קרבנותיו בבית הבחירה.

מדברי המלבי"ם ניכרת ההשוואה שבין נתינת מעשר עני לבין אכילת מעשר שני. הכוהנים והעניים הם שולחן גבוה והנתינה להם היא כמו העלאה על שולחן ה'. אף ניכרת עדיפות במעשר עני, מפני ששולחן עניים נוהג בכל השנה ובכל מקום.

הימצאות העני בלא יציבות כלכלית עצמאית ותלותו בחסד, גורמים לו לסמוך על ה', שיסייע לכך שתקוים בו מצוות הצדקה. מי שנותן לעני את הצדקה, מתחבר אליו ומתחבר דרכו אל השכינה. ההתקשרות אל העני דרך החיוב שבמצוה – "גדול המצווה ועושה" – יוצרת קשר קבוע, יציב וחזק, עד שדומה כאילו נתן לה', כאילו הקריב קרבן בבית המקדש, להבדיל מצדקה שהיא רק נדיבות¹⁷. אהבת העני, המובעת על ידי הנתינה, בונה את קשרי החברה ומקדמת אותם אל תכליתם, בניגוד לאהבת הממון וההתבצרות אחרי חומותיו ומעמדו. בדרך זו של נתינה לעני יש הליכה בדרכי ה'. מצד המעשה – כשם שהוא "גומל דלים"¹⁸ אף אנחנו כן, ומצד ההכרה – שחיינו הם "דלים וריקים" כלפי ה'.

17. פירוש "גור אריה" למהר"ל על הפסוק בויקרא כג כב.

18. שבת קד ע"א.

כוחו של העוני בבניין התורה והחברה

נוסף על האמור לעיל, מצאנו בגמרא¹⁹ פן אחר של העוני:

”היזהרו בבני עניים, שמהם תצא תורה לישראל, שנאמר: ”יזל מים מדליו”²⁰ – מדלים שמהם תצא תורה.

מבעד לדברי חז”ל אלו, ניתן לחדור אל נפש העני. תכונות העניות הן ענווה, שפלות ונכונות לקבל השלמה מהחברה. חז”ל מזהירים את סביבתו של העני, להתייחס אליו על פי הכישורים העצמיים שלו ללימוד תורה, מפני שמידות אלו – המאפיינות את העניים – הן בסיסיות ללימוד תורה. אין כאן ברכה או סגולה, אלא כישרון שיכול להתברך על ידי מצב העניות.

במצב המיטבי, מקרין העני ממידותיו. מתוך כך, אנשים מתחברים אליו ונהנים מהשפעתו, השפעה של ענווה וקבלה, נכונות לקבלה והתגדלות בתורה. זהו חלקו של העני בבניין החברה.

המהר”ל מפראג²¹ משווה את העני לכהן גדול שלבוש בבגדי לבן בשעה שהוא נכנס לקדש הקדשים. לא בגלל החטא שיש בבגדי זהב, אלא משום המעלה המיוחדת שיש בכניסה אל קדש הקדשים ביום הכיפורים. במקום זה ובשעה זו מתאימים רק בגדי לבן, שהם נקיים מהתלות בחומריות ופונים לקבלה מהמקום הקדוש ביותר. כך, העני בחברה דומה לכהן גדול, בשל המעלה והקרבה שיש לו אל התורה.

בסיכומו של דבר, בעניות ובהתקשרות אל העני יש תכונות רוחניות-חינוכיות כמו אלו הקיימות בעלייה ובאכילת מעשר שני בירושלים. דהיינו, אכילה משולחן גבוה והתקרבות אל השכינה, המכשירה להתעלות ביראת ה' וממנה לקניין תורה ואהבתה.

19. נדרים פא ע”א.

20. במדבר כד ז.

21. ”נתיבות עולם”, נתיב התורה, פרק י.

הרב עזריאל אריאל

בצדקה תיכונני מתנות עניים כדגם למדיניות סוציאלית

מידי שנה בשנה חוזר ונייעור הוויכוח הציבורי בדבר "קו העוני". רבבות משפחות, (עשרות אלפי ילדים רכים) חיים בתנאים כלכליים קשים. מערכת גדולה ומסועפת של חקיקה סוציאלית באה להסדיר את זכויותיהן של משפחות אלו. כעם של גומלי חסדים, חוזרת החברה הישראלית ובוחנת את עצמה – האם עשתה די למען שכבות המצוקה.

1. חובה מול זכות

כאשר נתבונן בציווייה של התורה, נגלה דבר בולט. מלאה היא התורה במצוות המחייבות עזרה כלכלית לזולת. מלבד כל המצוות המחייבות גמילות חסד בגופו של אדם, כל אדם מישראל מצווה בשורה ארוכה של מתנות עניים: לקט, שכחה ופאה, פרט ועוללות, מעשר עני, הלוואה וצדקה. אך בעוד שכל חקיקה סוציאלית בעולם המודרני לא באה אלא להסדיר את זכויותיו של החלש, המקבל, התורה עוסקת בעיקר בחובותיו של הנותן. הוא החייב להותיר לקט, שכחה ופאה; הוא החייב לתת צדקה ומעשר עני ואילו לעני עצמו, אין כל זכות תביעה. נראה כי הבדל זה, שבין התורה לבין החקיקה המקובלת, הוא הרבה יותר גדול מאשר סתם סמנטיקה, ומבטא השקפה ברורה שיש לתורת ישראל על הטיפול בבעיית העוני.

הואיל והתורה מדגישה וממקדת את תשומת הלב בתפקידו של הנותן, מערכת הצדקה של התורה איננה ממלכתית. אמנם, גם מערכת צדקה זו התמסדה

מעט ועברה לרשות הרבים, עד כדי כך ש"מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין לו קופה של צדקה"¹, אבל מעולם לא התמסדה קופת הצדקה מעבר לרמת הקהילה המקומית (לכל היותר, האזורית). אפשר היה לראות בכך חולשה ארגונית של עם שבמשך רוב שנות קיומו חי ללא מדינה משלו, אך לא היא! הדין של "עניי עירך קודמין"², נקבע לכתחילה ולא בדיעבד. המדינה יכולה לדאוג לזכויות החלש, אך לא יכולה להכריח את החזק לתת דווקא לחלש. לכל היותר, היא יכולה לקחת מס, אך אין בכוחה להביא לידי ביטוי את נדיבות לבו של הנותן. לעומת זאת, הקהילה הקטנה מחזיקה קופה של צדקה שיסודה בהתנדבות. הדין ש"כופין על הצדקה"³ בא מכוח חובתו של הנותן ולא מכוח זכותו של המקבל⁴. דין זה אינו חלק ממערכת המיסים הקהילתית ואף לא חלק ממערכת של ביטוח הדדי, מערכות שבהן אין האדם מרגיש שהוא עסוק בעשיית חסד עם זולתו.

2. נתינה לשמה

אין התורה חותרת לביעור העוני מן העולם, כל זמן שהעולם לא הגיע אל תיקונו השלם. היא מודיעה לנו במפורש "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ"⁵ הואיל ומטרתה היא לגרום למציאות של מעשים טובים וחסד בעולם. כלומר, הובאו לעולם אנשים הזקוקים לקבל, כדי שתינתן הזדמנות לנותנים לתת⁶. התיקון החברתי שיש בעצם קיומה של העזרה והאהבה ההדדית, גדול עוד יותר מאשר התיקון הקיים בחברת שפע קרה ומנוכרת, שאמנם אין בה

1. רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ט ה"א-ה"ג.

2. רמב"ם שם פ"ז ה"ג.

3. רמב"ם שם פ"ז ה"י.

4. עיי' תוס' ב"ב ח ע"ב ד"ה אכפיה, רמב"ם שם ה"א; ולעומת זאת עיי' ריטב"א כתובות מ"ט ע"ב ד"ה הא.

5. דברים טו יא.

6. עיי' בבא בתרא י ע"א.

נזקק ונעזר, אך גם עוזר אין בה. לכן, חלק בלתי נפרד ממצוות הנתינה היא המצווה לתת בסבר פנים יפות, בשמחה ובאחוה⁷, ומצווה מיוחדת נאמרה דווקא בימי חג ושמחה, שנצטוונו לשלוח "מנות לאין נכון לו"⁸, ובמיוחד בחג הפורים⁹. אף מי שאין ידו משגת לתת ממון, מצווה לתת לפחות מילה טובה, בבחינת "ותפק לרעב נפשך"¹⁰, על אף שאין בכך כדי להקל על מצבו הכלכלי הקשה של הנצרך. מסיבה זו, נדרש גם העני לתת צדקה ומתנות עניים לעניים אחרים¹¹, למרות שהדבר לא יצמצם כהוא-זה את הפער הקיים בין העשירונים בחברה.

3. קבלה מתוך נטילת אחריות

על פי האמור לעיל, ניתן היה לחשוב כי טובתו של העני באמת אינה חשובה בתורת ישראל. אך אם נעמיק בדברים, נוכל לראות גישה טיפולית ייחודית של מדיניות סוציאלית, הנובעת דווקא מאי הדגשת זכויותיו הסוציאליות של העני. את העיקרון הזה נוכל להבין באמצעות אחת מנקודות הוויכוח הבולטות שבין מצדדי הסוציאליזם לבין מתנגדיהם הקפיטליסטים.

האחריות לגורלו הכלכלי של הפרט, על מי היא מוטלת – על היחיד או על החברה? הסוציאליזם מעלה על נס את חולשתו של הפרט המסכן, שאין בכוחו, הפיסי או הנפשי, לדאוג לצרכיו והוא נופל חלל במלחמת החיים. מתוך כך, מעלים הסוציאליסטים את התביעה כי החברה כולה תראה את עצמה ערבה לשלומו ולרווחתו של היחיד. זאת, על ידי שורה ארוכה של חוקים סוציאליים, כמו ביטוח בריאות, דמי אבטלה, קצבת ילדים, קצבת נכות ועוד ועוד. לעומת זאת, הקפיטליזם מעלה על נס את האחריות, היוזמה

7. רמב"ם מתנות עניים פ"י ה"ד.

8. נחמיה ח' ועי' דברים טז, פס' יא פס' יד.

9. אסתר ט כב.

10. רמב"ם שם פ"י ה"ה.

11. רמב"ם שם פ"ז ה"ה.

והמאמץ של הפרט. כל גורלו נתון בידי. הוא, ורק הוא, יישא באחריות לכישלון וגם יקטוף לעצמו ולמשפחתו את כל פירותיה של ההצלחה. לפי הגישה הקפיטליסטית, אין היחיד צריך לראות עצמו אחראי כהוא-זה לגורלו של הזולת.

תורת ישראל, כדרכה, מאחדת את שני ההפכים בתוך מערכת אחת.

שמונה מעלות מונה הרמב"ם במצוות הצדקה¹². לכאורה, היינו מצפים לראות בראש הסולם את המתנה הגמורה, מתנת החינם, אך אין זו דרכה של תורה. בראש הסולם עומדת מצוות ההלוואה. הלוואה, כידוע, יש להחזיר. אי אפשר לקחת הלוואה כדי לשתות יין לשכרה. איש לא יסכים לתת הלוואה למטרה כזו. הלוואה ניתנת כדי לרכוש אמצעי ייצור, אשר בעזרתם יצא העני ממעגל העוני. חולשתו של הסוציאליזם נעוצה בכך שהעני מתרגל להשליך את יתרו על החברה כולה ואילו מצוות ההלוואה משאירה את מלוא האחריות בידי הנזקק עצמו. הן עליו מוטלת החובה להשיב את ההלוואה בזמנה עד הפרוטה האחרונה.

תחת ההלוואה שעומדת בראש הסולם, נמצאת השותפות. מצווה לעשות שותפות עם אדם שמצבו הכלכלי מידרדר, כדי שיוכל לשקם את עצמו, וכמו ההלוואה, גם השותפות בין שניים או שלושה אנשים משאירה את האחריות בידי הנזקק לה. הוא חייב לעבוד ולעמול כדי להיוושע בעזרת הזולת. במערכת כזו, אין הוא יכול לחיות כטפיל.

אחר ההלוואה והשותפות, מציעה ההלכה דרך שלישית לעזור לנזקק: להמציא לו מלאכה. לתת לו מקום עבודה קבוע ומסודר למען יוכל לפרנס את עצמו ואת משפחתו בכוחותיו הוא, מבלי להיות מוטל על הבריות. היום ידוע יותר, כי ככל שאדם חי ברמה גבוהה יותר של אחריות אישית, כך גם בריאותו הנפשית ואושרו מגיעים לרמה גבוהה יותר.

12. הל' מתנות עניים פ"י ה"ז-ה"ד.

לעומת זאת, מתנת החינם משפילה את האדם ולא רק בשל הבושה שבקבלת הצדקה. אמנם, גם בפן זה מתחשבת התורה, בהעמידה על נס דווקא את האידיאל של "מתן בסתר", שיש בו פחות בושה והשפלה לעני¹³ מנתניה בגלוי. אבל לא זו בלבד, אלא עצם התחושה של האדם כי הוא כטפיל, שאינו עומד בזכות עצמו ומכוח עצמו, יש בה פגיעה חמורה באישיותו הבריאה של כל הנברא בצלם. ההרגשה הנובעת מכך שאחרים הם הערבים והאחראים לגורלך ולא אתה בעצמך, פוגעת באושרו ובחדוות חייו של כל אדם. למשל, גם היום ידוע כי אין תמיד ברכה בדמי האבטלה. אם המובטל הוא אדם מושפל ומוכה, יתכן שדרך קצרה עוברת מהאבטלה אל השקיעה בייאוש ובהתמכרות לטיפה המרה...

4. צדקה חוץ-ממסדית

מתנת החינם אינה מובטחת לעני. התורה אינה מציעה ביטחון סוציאלי לאף אדם ואין מערכת גבייה ארצית שניתן להעמיד לרשותה משאבים גדולים ככל שיידרש. מערכת הגבייה היא מקומית וקטנה, שבה "כולם מכירים את כולם" ולכן לא צריכים לעבוד לפי קריטריונים "מרובעים" וקבועים. להיפך, הקריטריון המרכזי הוא הצורך הסובייקטיבי של הנזקק, הנקבע על פי היכרות אישית, "די מחסורו אשר יחסר לו", באופן אישי ופרטי¹⁴. סביר להניח, שבמערכת כזאת אך טבעי הוא שטפיל יזכה ל"מתנה מועטת" כדי לצאת ידי חובה, ואילו הנזקק הבא לשקם את חייו, יזכה לסיוע מסיבי.

לעומת זאת, מערכת ארצית גדולה, אינה יכולה להתאים את עצמה לצרכיו הייחודיים של הנזקק, אלא קובעת קריטריונים כלליים ואז, גם הטפילים זוכים להיות שותפים מלאים בחלוקת ה"עוגה". במערכת כזו נוצר תמריץ להיכלל בקריטריונים של הזכאות ולא דווקא לצאת ממעגל העוני. מאחר

13. רמב"ם שם פ"י ה"ח-ה"י.

14. רמב"ם הל' מתנות עניים פ"ז ה"ג.

שהיציאה ממעגל העוני כרוכה בסיכונים, יש המתפתים להעדיף "ציפור אחת ביד" מאשר "עשר על העץ". כך, יכולים אנו למצוא דורות של נזקקים השוקעים יותר ויותר במנטאליות של עוני, מצוקה וחוסר אונים.

5. מתנות העניים מפרי האדמה

מתנות העניים של החקלאי מבטאות גם כן את הגישה, שבה מוטלת אחריות רבה על העני עצמו. באף אחת מן המצוות האלו, אין חובה על החקלאי להביא את הפירות אל ביתו של העני. בלקט, שכחה ופאה – הדבר אסור מצד הדין כפי שלמדו חז"ל: "לא תלקט" – לו לעני¹⁵. העני, הוא הנדרש לטרוח ולאסוף בעצמו את מתנותיו. הוא הדין גם בשמיטה. כל הפירות מופקרים לכל הקודם ואם העני לא יתאמץ להגיע ראשון, הוא עלול לשוב לביתו בידיים ריקות. המתנה היחידה שיכולה להיות מובאת לביתו של העני היא מעשר עני. אך גם בנוגע אליה יש דין של "מעשר עני בגורן" שבו כל הקודם זוכה, ורק כאשר מתקיימים תנאים מסוימים אז יתכן שבעל הבית רשאי או נדרש לקחת את המעשר לביתו ולחלק אותו שם לעניים¹⁶. גם בעניין זה, אין העני יכול לסמוך על כך שהוא יקבל את המעשר, ולכן עדיף לו להתאמץ להגיע אל הגורן כדי לקחת בעצמו. בדרך זו, נדרש העני לצאת מן האפאטיות המאפיינת מצב סוציאלי קשה, ולנקוט יוזמה ומאמץ עצמאי. כך יאלץ לצאת מן המנטאליות של העניות ויוכל למצוא את הדרך לשקם את עצמו.

סיכום

בדורות האחרונים נעשו ניסיונות שונים לבנות חברה שוויונית, אך דומה כי לא עלו יפה. האימפריה הסובייטית קרסה; בארץ, שרויה התנועה

15. גיטין יב ע"א, עיין רמב"ם שם פ"א ה"ה.

16. רמב"ם שם פ"ו ה"י.

הקיבוצית במשבר אידיאולוגי וכלכלי; והמשטר הכלכלי הסוציאלי-דמוקרטי, הנהוג במדינות מערב אירופה ואף במדינת ישראל, פונה יותר ויותר לכיוון הקפיטליסטי.

למעלה ממאה שנה שלטו רעיונות סוציאליסטיים בכיפה. מיליוני בני אדם נמשכו אחריהם ורבבות הקדישו את חייהם למענם. גם רבים מבני עמנו הפנו עורף לתורת ישראל והמירו אותה ב"תורתו" של מרכס. רבים אחרים עמדו ושאלו: מה יש לה לתורת ישראל לומר בשאלות אלו המנסרות בחללו של עולם? דומה כי עתה עומדת לרשותנו פרספקטיבה רחבה להתבונן על כך ועל כן, חובה גדולה מוטלת עלינו לבדוק את דרכה של תורה בשאלה גדולה זו.

עדיין לא בשלו התנאים לקבוע חוקה סוציאלית חדשה למדינת ישראל. עוד עבודה רבה לפנינו – הן במחקר ההלכתי התורני והן בבדיקת השטח – כדי ליצור מערכת חדשה של צדקה, אשר תצמיח חברה בריאה, אוהבת ותומכת, נותנת וגומלת חסדים, אשר תהיה אור לגויים ומופת לעולם כולו.

הרב גבי קדוש

קהילת חסד

שנת תשפ"ה – שנת מעשר עני, זו הזדמנות ראויה להעמיק לא רק במצוות מעשר עני, אלא בכלל המצוות שעניינן חסד ובפרט מצוות הצדקה. מצוות אלו נוגעות לכל חלקי האוכלוסייה בכל התחומים כולם. כמו כן, זו הזדמנות להעמיק בהתמודדות עם מצוות אלו ברמה של קהילה או של ישוב הנתונים במציאות משתנה.

במאמר זה, הועלו מחשבות בנוגע לצדקה הניתנת באופן פרטי ובאופן כללי, תוך התייחסות מיוחדת לחסד ולצדקה במסגרת הקהילה.

עולם חסד יבנה

יסודו של עולמנו ותקינותה של כל חברה עומדים על מערכת הדאגה לזולת וגמילות החסד עמו. התורה קבעה את חובות הצדקה והחסד כמצוות לכל דבר. אמנם, יש להן מעלות מיוחדות, אך אין הן מצוות של רשות או מעשים של מידת חסידות. התורה מחייבת את היחיד ואת החברה לעזור ולתמוך הן בממון והן בחסד שבגופו לעניים, לחולים ולזקנים, לנזקקים ולחסרי ישע, ליתומים ולאלמנות, ולכל אשר אינו עצמאי, במובן הכלכלי או במובנים אחרים, כגון הצורך בחברה, עזרה מעשית או אפילו חסרון ביכולת לנהל חיים נורמאליים באופן עצמאי.

התורה כבר העידה כי שוויון כלכלי אינו בר השגה במציאות האנושית וכי העוני הוא חלק בלתי-נפרד ממנה: "כִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיּוֹן מִקֶּרֶב הָאָרֶץ".¹ כך אנו למדים גם מדברי חז"ל על שאלתו של טורנוסרופוס הרשע לרבי עקיבא:

1. דברים טו יא.

”אם א-להיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו כדי שניצולו אנו בהן מדינה של גיהנם. א”ל אדרבה זו שמחייבתן לגיהנם! אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שכעס על עבדו וחסדו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו כששמע המלך לא כועס עליו...”

אמר לו רבי עקיבא אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שכעס על בנו וחסדו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו כששמע המלך לא דורון משגר לו...”²

מדברי חז”ל המובאים לעיל, עולה כי יש מחויבות בסיסית המניעה את האדם לעשות צדקה וחסד. לא יתכן שאדם יהיה אדיש לחברה שהוא חלק ממנה – ואפילו אם אינו חלק ממנה – מפני שאין אנו חיים בניטוק מהעולם. אמת, ריבוננו של עולם הוא הגורם לאדם להיות עשיר או נזקק, וידיעה זו עלולה להוביל את אדם למחשבה (כפי שסבר טורנוסרופוס הרשע) – שאל לנו להתערב בהנהגת הבורא ולפרנס את העני, כי העוני היא בעייתו של העני בלבד והמחסור עניינו של הנזקק וכן הלאה. אך לא כן, רבי עקיבא שגילה לנו עד היכן מגיעה אהבת הרע, עד כדי ”ואהבת לרעך כמוך”, הוא אשר מחדש כי אנו חייבים ב”קום ועשה”, לפעול למען הזולת. יתרה מזו, רצונו של הא-להי הוא שנסייע ונעזור. ההשגחה של הבורא על האדם אינה מופרת על ידי התערבות האדם. אלא, כשם שיש מצווה להתרפא בעזרתו של רופא – ”ורפא ירפא – מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות”³ – כך אין ההתערבות בדרכי ההשגחה בענייני צדקה וחסד משום הפרעה להשגחה האלוקית.

2. בבא בתרא י ע”א.

3. בבא קמא פה א.

כיחיד וכחברה אנו מחויבים לדאוג לעני ולנזקק והדאגה לזולת היא מעין אתגר חינוכי- אמוני בעבור החברה כולה. לא זו בלבד, אלא יש עניין להשלים את העולם שברא הקב"ה, שיהפוך להיות עולם טוב יותר. גם על תפקיד זה של האדם דנים רבי עקיבא וטורנוסרופוס. טורנוסרופוס שאל את רבי עקיבא: "איזה מעשים נאים של הקב"ה או של בשר ודם" והקשה עליו ממצוות ברית מילה המעידה – לכאורה – כי מעשה האדם נאים יותר. ר' עקיבא השיב כי העולם נברא חסר כדי שנוכל להשלימו ולשכללו.

חז"ל הרחיבו בדבר חשיבותה של מצוות הצדקה עד כדי כך שאמרו "גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה, שנאמר (ישעיה נז): 'כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא וצדקתי להגלות'⁵. לא זו בלבד, אלא מי שאינו מקיים מצווה זו עובר ב"לא תעשה", כלשון הרמב"ם: "וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עבר בלא תעשה שנאמר לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחיך האביון"⁶. המשתמט מקיום חובת הצדקה נחשב כאילו עובד עבודה זרה כי הוא משלים עם החסרונות שיש בעולם, כדרכם של עובדי עבודה זרה שאינם מאמינים באפשרות לתקן את העולם.⁷ לעומת זאת, אמרו חכמים: "כל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא"⁸. על ידי ההתמודדות שלנו עם הקשיים שישנם בעולם ועל ידי הסיוע לנזקקים, אנו פעלים עם א-ל "לתקן עולם במלכות שדי"⁹.

4. מדרש תנחומא הקדום על פרשת "תזריע".

5. בבא בתרא י ע"א.

6. רמב"ם, הלכות מתנות עניים פ"ז ה"ב.

7. ועיין בבא בתרא שם.

8. סנהדרין פ"ד מ"ה.

9. תפילת "עלינו לשבח"

הצדקה כמצווה

התורה מחייבת אותנו "על פן אֲנֹכִי מְצַוְךָ לֵאמֹר: פֶּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאָחִיךָ לְעֵנִיךָ וּלְאֲבִינֶךָ בְּאַרְצְךָ"¹⁰. וכן בנביא מושמעת הקריאה: "מִשְׁפַּט אָמַת שְׁפֹטוּ וְחֶסֶד וְרַחֲמִים עֲשׂוּ אִישׁ אֶת אָחִיו, וְאֶלְמָנָה וַיִּתּוֹם גֵּר וְעֵנִי אֶל תַּעֲשֶׂקוּ וְרַעַת אִישׁ אָחִיו אֶל תַּחֲשֹׁבוּ בְּלִבְבְּכֶם"¹¹.

מצוותיה של תורה הנוגעות לעניים ולנזקקים כוללות מערכת של חיובים באופן אישי ובמסגרת ציבורית.

המתבונן בדברי התורה שבכתב ובעל פה, יגלה כי למצוות הצדקה והדאגה לעני יש מגוון אמצעים: מעשר עני, לקט שכחה ופאה, החיוב למנות גבאי צדקה בכל עיר, קופת תמחוי, חברה קדישא לקבורת מתים, וכן החיוב לדאוג שהעניים יוכלו בעצמם לקיים מצוות (מתנות לאביונים בפורים, קמחא דפסחא, נרות לשבת ולחנוכה, ועוד). רבים הם המקורות בתורה ובדברי חכמים המורים לנו לדאוג לנזקקים.

חשיבותה של מצווה זו הביאה לייסוד עניין הצדקה והחסד במסגרת קהילתית מרכזית שיש לה גבאי צדקה וקריטריונים קבועים לזכאים. וודאי שמרכיבים כאורח החיים הציבוריים, התרבות, אופי התעסוקה, מעמדות ועוד עניינים רבים, משפיעים כולם על אופן הקיום למעשה של פעילות החסד הציבורית והפרטית.

אין ספק שדברי חז"ל בדבר מעלת הצדקה והחסד והיקף המצוות הכרוכות בה, מעידות על החשיבות העצומה שהתורה מייחסת למצוות אלו. די להתבונן בהקדמתו של בעל ה"חפץ חיים" לספרו "אהבת חסד". המחבר עורך מעין סקירה המלמדת כי התורה עוסקת בחסד. הוא מתחיל מאדם הראשון, אך עוצר בחומש שמות (בפרשת משפטים), בנימוק כי למעשה עליו לכתוב את כל התורה, היות שכל כולה חסד.

¹⁰. דברים טו יא.

¹¹. זכריה ז ט-י.

קהילת חסד

הרמב"ם פסק בהלכות מעשר עני:

"כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים וזו היא הנקרא קופה וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי. מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להן קופה של צדקה אבל תמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת"¹²

כיום, האם אנו יכולים לאמץ במדויק לחיינו את המודל שהרמב"ם קבע? נראה כי ברור שלא. וודאי צריך לקבוע אנשים שיהיו ממונים על ענייני הצדקה, אך נראה שאנו חייבים להעמיד לבחינה מיוחדת סוגיות של "בין אדם לחברו" בחברה הישראלית בת זמננו. יתכן שבחינה אמיצה ומדוקדקת של פעילות החסד של המוסדות הממלכתיים ושל עמותות החסד למיניהן, תתבע שינוי משמעותי בסדר העדיפות שלנו, כיצד לנדב מזמננו ומכספנו.

נראה כי הכול מסכימים שמאות ואלפי עמותות החסד בעם ישראל פועלות לשם שמיים, וחלילה, אין החריגים יכולים ללמד על הכלל ולפסול אותו. יש התארגנויות מקומיות רבות ומגוונות של גמ"חים: הלוואות כספים, מענקים, חלוקת אוכל ולבוש, ארוחות חמות, סיוע וייעוץ רפואי, עזרה וסעד בבתי

12. רמב"ם הלכות מעשר עני פ"ט ה"א.

זקנים ובבתי חולים ועוד. חסד כה רב ומגוון עד כי יש תחומים שלא היה עולה בדעתנו כי הם קיימים, כגון גמ"ח טרמפים בישובים וגמ"ח שמר-טף.

הצד היפה בדבר הוא גילויי החסד האדירים של המונים ולרבים מהם פעילות החסד היא ממש מפעל חיים. החסד בעצמו מוליד חסד, אדם שמתנדב או מנדב מכספו נבנה ערכית ומוסרית מעצם הנתינה וכך נבנית חברה של חסד. יחד עם זאת, הריבוי הגדול של ארגוני חסד מעמיד בסימן שאלה את הצד הציבורי-ממלכתי של "מדינת רווחה" שישראל גאה בה כל כך. כשהמוסדות הממלכתיים מפנים אנשים לעמותות פרטיות לצרכי חסד משום שאין בכוחם לסייע, נראה הדבר מוזר ומעורר תמיהה.

מקצוע החסד צריך לימוד מעמיק וכל פעולת חסד מחייבת בדיקה יסודית, כי על אף שהנותן מתכוון "לשם שמיים", יש לתת את הדעת ולבדוק שאין נזק למקבל. לדוגמה, חלוקת מזון באופן קבוע למשפחה נזקקת עלולה לגרום לבעל הבית להימנע מעבודה כי בלאו הכי הוא מקבל את פרנסתו. האם יש בעזרה כזו משום תועלת או נזק? נציין דוגמה אחרת: הענקת קצבה קבועה לאדם הנזקק באמת, אך אינו יודע לכלכל באופן אחראי את ממונו בגלל סדר עדיפויות לוקה. הדבר מגיע לידי כך שהוא מפתח תלות סמויה, הוא יודע כי על אף מעשיו בסופו של דבר ימצא ה"צדיק" שיצילו מנפילה. היש בעזרה כזו תועלת או נזק?

לפיכך, חייבים להכיר בכך שתתכן "מידת חסד" אשר אינה במקומה הראוי או שאינה נעשית במידה ובאופן הרצויים. יש מצבים שהשימוש במידה זו יכול לקלקל ולהשחית דרכם של בני אדם, כך למשל, התלות בעושי החסד והמנטאליות של "מגיע לי". לתפיסת עולם כזו יש תוצאות אישיות וציבוריות קשות, כגון הנצחת מצב האבטלה, שיקול דעת מעוות בנוגע לניתוח רפואי וכדומה. שמעתי מפי מנכ"ל עמותת "פעמונים" על אנשים הנעזרים ברציפות בגמ"חים של הלוואות; הם לווים ברציפות מגמ"ח אחד כדי להחזיר לגמ"ח

אחר וכן הלאה עד שבסופו של דבר, הם מקשרים בין שני בעלי הגמ"ח כדי שיסתדרו ביניהם...

המודלים של עמותות 'פעמונים' ו'מקימי' ראויים לאימוץ, ארגונים אלו מסייעים למשפחות המצויות בבעיות כלכליות באמצעות הדרכה וליווי מקצועי בתחום הפיננסי וההתנהגותי.

יש לבחון כל מקרה לגופו. למשל, יש משפחות שמעדיפות שגוף חיצוני יטפל בהן, ויש מקרים שבהן עדיפה התערבות של אנשים הקרובים למשפחה כמו חברים טובים או בני משפחה, משום שדווקא היא אשר תניב את התוצאות הברוכות. כמו כן, פעמים שהפניה למקום עבודה צריכה להיעשות על ידי צד שלישי ולא על ידי האדם הנזקק לעבודה.

רצוננו לומר שיש לנהוג בחכמה ובתבונה כשרוצים לעשות חסד אישי וקל וחומר ציבורי. במקום שבאופן מקרי ייגש אדם לרב יישוב ויספר לו על משפחה פלונית, יש ליצור וועדה שתהיה ממונה על ענייני צדקה וחסד ביישוב. היא תקבל מידע מהחברים ותמיד תהא ידה על הדופק לבחון מי נצרך ולמי יש לעזור לבל יתדרדר למצב של נזקק. ברור שהחיסיון בעזרה הוא ערך עליון בנתינת צדקה ובעזרה מעין זו.

ננסה להציע נקודות למחשבה, בפרט בנוגע לחסד בתוך קהילה, אך וודאי שניתן להרחיב את היריעה על פי ניסיונם ותבונתם של רבים וטובים העוסקים בעניינים אלו.

חסד למעגל הפנימי

נראה שבישובים ובקהילות סגורות לסוגיהן אפשר לבנות מודל אשר ייתן מענה לצרכי היחיד בקהילה: להקים ועדת צדקה שמלבד הרב יהיו חברים בה: חבר מזכירות או ועד הקהילה, עובד/ת סוציאלי/ת (מתוך הקהילה)

ואנשי קהילה שייבחרו לעניין זה. נוסף על שיתוף אנשי הקהילה, על הוועדה לשתף את המוסדות הציבוריים בעניינים עקרוניים כך שיהיה קשר עם מחלקות הרווחה של השלטון המקומי. ועדת הצדקה (אולי רצוי לכנותה "ועדת חברים") תקבע קריטריונים ברורים לקבלת סיוע, אך תאפשר מרחב למקרים חריגים. בקביעת הקריטריונים יינתן מענה לשאלות אלה:

- איזה סוג של עזרה יש לתת: סיוע כספי, חומרי או מעשי?
 - באיזה אופן יש לסייע? כיצד יש לטפל באנשים חריגים בחברה (מכורים לסמים ולאalkohol, מוגבלים, תשושים, חולים, זקנים ובודדים).
 - כיצד יש להניע את חברי הקהילה לקבל אחריות על עצמם ועל אחרים בחברה.
 - אדם המובטל מרצונו- האם לחייבו לעבוד?
- ראוי להקים קופת צדקה עבור נזקקים מתוך הקהילה, ווועדה אשר תדון פעמיים בשנה (לקראת הימים הנוראים ולקראת פורים ופסח) כיצד יש לסייע לאנשי הקהילה וכן להקצות ממנה קרן לפניית חיצונית דחופות.

חסד למעגל חיצוני

תופעת קיבוץ הנדבות ("שנורר") מבית לבית היא תופעה המתרחבת והולכת, במיוחד בישובים קטנים שבהם יש גישה קלה ומהירה לבתים. במקומות ישוב של משפחות דתיות הדבר מהווה תופעה גדולה ורחבה במיוחד. קבצן בעיר גדולה שצריך לעבור אינטרקום או כלב בכניסה לבית, חושב פעמיים האם כדאי לו המאמץ לטלטל עצמו מבית לבית. המודעות שלא לפתוח דלתות למי שאינו מוכר או מזוהה רבה יותר בעיר מאשר בישובים הקטנים. על כן, נוצר עומס רב של מקבצי נדבות על הישובים הקטנים ופעמים רבות מהווה הדבר הטרדה לבני המשפחה. נוסף לכך, קשה מאוד לעמוד בבחינת אמיתות הצורך לצדקה של מקרים רבים כל כך. האם כל מי שכתב מכתב המלצה בדק

את העניין לאשורו או שהמכתב ניתן כאסמכתא למכתב שרב אחר נתן והוא גם סמך על קודמו וכן הלאה?

בישובי גוש קטיף היה מודל מוצלח של התארגנות אשר חסך את רוב התקלות העלולות להיווצר בעניין זה. אנשי הישובים פתחו את ידם למתן צדקה רק אם היה אישור מהרב האזורי אשר בחן את המקרים, והגביל את המגבית בבתים לזמנים מוגדרים (חודש-חודשיים ועד שעה מסוימת בערב). בדרך כלל, בדיקת ההמלצה נעשתה על ידי שיחת טלפון עם אדם שכתב את מכתב ההמלצה או עם אדם מוכר שמכיר את המקרה.

ההדרכה הכללית בנוגע למקבצי נדבות צריכה להיות "לא תתעלם"¹³, אך במקרים השכיחים, כשאינן מידע מדויק ואמין, יש להסתפק במתן מועט.

נסיים בתפילה:

הָלוֹא פָּרַס לְרַעֲב לְחֶמֶד וְעֲנִיִּים מְרוּדִים תְּבִיא בֵּית. כִּי-תִרְאֶה עָרִם
וְכִסִּיתוֹ, וּמִבְשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם; אִזּוּ יִבְקַע כְּשֹׁחַר אֹרֶךְ, וְאֶרְכָּתְךָ מִהֲרָה
תִּצְמַח. וְהִלֵּךְ לְפָנֶיךָ צְדָקָה, כְּבוֹד ה' יֶאֱסֹפֶךָ: אִזּוּ תִקְרָא וְה' יַעֲנֶה, תִּשְׁוֶעַ
וְיֹאמֶר הַנְּנִי¹⁴

אֲבִינוּ. רַעֲנוּ זִוְנָנוּ פְּרִנְסָנוּ וְכִלְכְּלָנוּ וְהִרְוִיחֵנוּ. וְהִרוּחַ לָנוּ ה' אֱ-לֹהֵינוּ מִהֲרָה
מִכָּל צָרוֹתֵינוּ. וְנָא אֵל תִּצְרִיכֵנוּ ה' אֱ-לֹהֵינוּ לֹא לִיְדֵי מִתְנַת כְּשֹׁר וְדָם
וְלֹא לִיְדֵי הַלְּוָאתָם. כִּי אִם לִיְדֵךָ הַמְּלֹאָה. הַפְּתוּחָה. הַקְּדוּשָׁה וְהִרְחַבְתָּ.
שְׂלֵא נְבוּשׁ וְלֹא נִפְלָם לְעוֹלָם וָעֶד¹⁵

13. ישעיהו נח ז.

14. שם.

15. מתוך ברכת המזון.

הרב נתנאל אורבך

נתינת מעשר עני במגזר החקלאי סקירה הלכתית-היסטורית

א. הקדמה

מצוות רבות הצטוו ישראל – מצוות הנתינות לקיום יום-יומי, מצוות נדירות, מצוות שקיומן מתאפשר רק לאנשים מסוימים. במשך שנים שבהן היה עם ישראל נתון בגלות, העיסוק במצוות התלויות בארץ נזנח, ומעטים הם שהרבו להתעסק בבירור מצוות אלו. גם כאשר עלו יהודים לארצם, עדיין היישום המעשי של המצוות התלויות בארץ היה לוקה בחסר, לעיתים בשל הקשיים שאיתם התמודדו העולים, ולעיתים עקב חוסר המודעות הפרטי ההלכות.¹ הקושי המרכזי בהפרשת תרומות ומעשרות היה קושי כלכלי שעמד בפני בעל השדה: היה עליו לתת כ-20% מכלל היבול למעשר ראשון ולמעשר עני בשנים שבהם הוא נוהג. ה'וויתור' על חלק נכבד מהיבול החקלאי היה קשה מאוד באותם הימים, ימי חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל. כבר בעת חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בימי שני נחתמה בירושלים אמנה, שבה בין היתר התחייבו היהודים השבים מגלות בבל לתת את התרומות והמעשרות לראויים להם, 'אולם בדורות מאוחרים יותר ירדה הזהירות בזה, ומפני כן בהרבה מקומות בתלמודים באה התוכחה על עוון ביטול מעשרות כראוי'.² אף בדורות מאוחרים יותר התריעו חכמי ישראל על העזובה שבמצוות התלויות בארץ וביקשו לעודד את העולים לארץ לקיים

1. שו"ת מטה יוסף, ח"א יו"ד סי' י ד"ה ושמה יש: 'כל ימי דירתי בירושלם הייתי מצטער על זה, שלא הייתי רוצה לאכול אצל שום אדם כי שמעתי שלא היו בקיאים בהפרשת תרומות ומעשרות.'

2. עלי תמר, יומא פ"א ה"א ד"ה וזהירין.

מצוות אלו כתיקונן, ובייחוד את מצוות נתינת המעשרות הכרוכה בקושי כלכלי רב. בדור האחרון, עם שיבת ישראל לארצו ותקומת מדינת ישראל, גבר העיסוק במצוות התלויות בארץ, ואף הוכשרו התנאים לקיומן, אך נדמה שעדיין מצוות נתינת מעשר עני לא קנתה לה שביתה ומקום של כבוד אצל החקלאי הישראלי.

בדברים הבאים נבקש לסקור את השתלשלות מצוות נתינת מעשר עני בארץ ישראל, מראשית ההתיישבות דרך תקומת המדינה ועד ימינו אלו.

ב. הפקר הנכסים

בדור שלאחר גירוש ספרד ושיבת היהודים לירושלים, סדרי קיום המצוות התלויות בארץ ידעו שינויים, לבשו ופשטו צורה. המנהיגים הרוחניים בימים אלו גיבשו את המנהגים השונים לאור המציאות המתפתחת. 'מנהג ירושלים' ביחס לדרך הפרשת תרומות ומעשרות בכלל ודרך נתינת מעשר עני בפרט מופיע במקומות שונים.

הרב דוד בן זמרא (ה'רל"ט, 1479 – ה'של"ד, 1573), שתחום פעילותו היה במצרים, ירושלים וצפת, האריך לתאר את סדר הפרשת תרומות ומעשרות כפי שהיה נוהג בירושלים באותם הימים. כאשר הוא מתאר את הנוהג בשנות מעשר עני, הוא מציע דרך אפשרית להיפטר ממצוות נתינה זו בכך ש'יפקיר נכסיו והרי הוא עני זוכה במעשר וחוזר וזוכה בנכסיו'.³

3. שו"ת הרדב"ז, ח"ב סי' תשל"א. מקור נוסף וקדום לפתרון זה מופיע אצל הרב יוסף הלוי נזיר (~ה'ת"כ, 1660-ה'תע"ד, 1713), שו"ת מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' ט (מהדורת טוב מצרים, עמ' רלה): 'ואם הקרקע שלו יאמר כך, הרי אני מפקיר כל זה שלפני והרי אני זוכה בו'. ייתכן והצעה זו השתרשה ממנהג ירושלים, כפי שציין הרדב"ז, שהרי הרב נזיר למד בירושלים אצל מהר"ם גלאנטי ולאחר מכן ירד למצרים, שם היה אב"ד מצרים וסביבותיה. מנהג ירושלים זה ביחס למעשר עני נמצא גם בספר חידושי דינים לרבני ירושלים הקדמונים, הלכות מעשרות וחלה אות סט. ספר זה מקבץ את מנהגי ירושלים מזמנו של הרב עובדיה מברטנורא (~ה'ר'; 1440 / ה'ר"י, 1450 – ~ה'רע"ה, 1515), שהיה מנהיגה הרוחני של ירושלים משנת 1488, ושם

דרך זו לא הייתה מקובלת על הרב יוסף אשכנזי, המכונה 'התנא מצפת'. לדבריו, הפתרון שהציע הרדב"ז – להפקיר את כל היבול – אין בו כדי לפטור מנתינת מעשר עני, שכן גם העני עצמו חייב לתת מעשר זה:

וכן המעשר עני גזל גמור הוי, כי אפילו יפקיר נכסיו כדין הפקר גמור, אין לו בה כלום כי אפילו העני שבישראל צריך ליתן מעשרותיו לעני אחר.⁴

כמו"כ עדים אנו ל'מנהג ירושלים' שונה שבו לא השתמשו בהצעת ההפקר אלא נתנו מעשר עני לעניים, כדברי הרב ישראל יעקב חגיז (ה'ש"פ, פ, 1620 – ה'ת"ל"ד, 1674), שהיה ראש ישיבה ומנהיג רוחני בירושלים. ייתכן שבדורות שלאחר מכן השתמשו המתיישבים בפתרון ההלכתי שהוצע ע"י הרדב"ז, דבר שניכר מההתנגדות אליו מטעמים שונים,⁵ כשהטעם החוזר על עצמו הוא שיש בכך 'הערמה יתירה' ודרך להיפטר מקיום המצווה, כדברי הרב ישעיה הורוביץ (ה'שי"ח, 1558 – ה'שפ"ו, 1625 / ה'ש"צ, 1630):

נכתב: 'והרי אני מפקיר כל נכסי וזוכה בו'; מופיע גם במנהגי ארץ ישראל (גליס), עמ' ש-שא אות כ. יש להשוות את הצעת הרדב"ז ביחס לנתינת מעשר עני לדבריו על אודות נתינת מתנות כהונה לכהנים – זרוע, לחיים וקובה. ראה: שו"ת הרדב"ז, ח"א סי' שמ, שם הוא מחזק את מנהג ארץ ישראל שבהסכמת הכהן ניתן לתת ממון תמורת מתנות כהונה, ואין צורך לתת את המתנות עצמן. ייתכן ודרכים אלו, הן בנתינת מעשר עני והן בנתינת מתנות כהונה, משקפות את המציאות שהייתה באותם הימים בארץ ישראל ביחס למצוות אלו, ומנהגים אלו באו לתת פתרון מעשי בהשבת המצוות הללו לקיומן, כפי שניתן לראות במידת מה ביחס למתנות כהונה בשו"ת המב"ט, ח"ב סי' קטו, תשובה שעליה חתום הרדב"ז.

4. שו"ת הרב בצלאל אשכנזי, תשובה ב.
5. ראה: שו"ת מהרי"ט (ח"א סי' פה ד"ה וגם בדבר; שם סי' כה ד"ה והמקום השני); של"ה, שער האותיות אות הקו"ף קדושת האכילה א אות קכד-קכה; חכמת אדם, שערי צדק שער מצוות הארץ פ"י סעי' טז; ארץ חפץ (כהנוב), הל' תו"מ נתיב ד סעי' כו; האדר"ת, אחרית השנים פ"ה אות כה; המעשר והתרומה, פ"א בית האוצר ס"ק ל; כרם ציון השלם, ח"ג הלכות פסוקות פרק מב סעי' יז.
6. לשון האדר"ת, אחרית השנים פ"ה אות כה.

מי שיש בו יראת שמים, יעשה המצווה כתיקונה ויודה לה' על שזיכהו לקיים מצווה זו ולא יבקש טצדקי למפטר נפשיה.⁷

עם זאת, שנים רבות לאחר מכן אומצה אפשרות זו ע"י הרב ישראל משקלוב (תק"ל, 1770 – תקצ"ט, 1839), בעל 'פאת השולחן', שאומנם מקדים שהדרך הרצויה היא לתת מעשר עני לעניים, אך 'אם רוצה להפקיר נכסיו כולם כדי לזכות במעשר עני שלו צריך להפקיר בפני שלושה בני אדם'.⁸

ג. פתח תקווה, תרל"ט

מאז דיון זה חלו תמורות רבות ביישוב היהודי בארץ ישראל. כאמור, תחילת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל הייתה מלווה בקשיים שונים, והקושי הכלכלי היה קשה מנשוא. קיום המצוות התלויות בארץ, כהפרשת תרומות ומעשרות, חייב את החקלאי דאז להשיל מיבולו קרוב ל-20%. לולא הכיסופים לחונן את אדמת הארץ, לעובדה ולשומרה, קל היה לו לחקלאי למעוד ולמצוא דרכים להותיר יבול זה אצלו לרווחתו. ואולם המתקיימים הראשונים הגיעו לארץ חדורי מטרה, לעבוד את האדמה ולקיים את המצוות התלויות בה חרף כל הקשיים.

העדות הקדומה ביותר בהתיישבות החדשה שהגיעה לידינו בדבר נתינת מעשר עני לעניים, היא משנת תרל"ט (1879).

7. של"ה, שער האותיות אות הקו"ף קדושת האכילה א אות קכה.

8. פאת השולחן, סי' יג סעי' ב. המקור מדברי הרב אלעזר אזכרי (ה'רצ"ד, 1533 – ה'שס"א, 1600), ספר חרדים, פרק נב אות יח; שם אות כ. הצעה זו מופיעה מאוחר יותר אצל הרב חיים יצחק מוסאפיה (תק"נ, 1789 – תקצ"ז, 1836) שהביא את 'סדר המעשר בירושלים תוב"ב', חיים וחסד חדושי דינים הל' מעשרות וחלה אות סט. שנים רבות לאחר מכן הצעה זו מופיעה אצל הרב חנוך זונדל גרוסברג (תרס"ד, 1904 – תשל"ז, 1977) בשם 'יש אומרים', המעשר והתרומה, פ"א סעי' נז, וראה שם בית האוצר ס"ק עו, שהביא את הדעות החולקות. השווה לדבריו, שם פ"א בית האוצר ס"ק ל: 'ומ"מ הירא דבר ה' וחרד על דברו יזהר לקיים מצוות נתינה ללוי ולעני כמאמרה ולא יחפש אמתלות וצדדי היתר לפטור עצמו'.

המושבה פתח תקווה הוקמה בשנת תרל"ח, שנת מעשר עני. שנה לאחר מכן כתב הרב עקיבה יוסף שלזינגר (תקצ"ז, 1837 – תרפ"ב, 1922):

ואני קניתי נחלה כדי לפרנס משפחתנו מיגיע כפינו לחם. ויום טוב היה לי כאשר זכיתי לעלות עשרים גמלים הראשונים מלאים מעשר ראשון ומעשר עני לירושלים ולחלקם לכהנים ולויים ולעניים.⁹

מעשרות אלו הובאו לירושלים וחולקו בשכונת מאה שערים. נכדו של הרב שלזינגר העיד על מגמת סבו: 'להפריש את המעשרות בלי שום הערמת היתר, אחד מעשרה נתנו ללויים ומעשר עני לעניים'.

ד. המושבות, תרנ"ה

משנת תרנ"ה, שהייתה שנת מעשר עני, מצויה בידינו עדות אודות 'סדר העבודה בהכשר היין' ביקב של כרמל מזרחי. באותם הימים, היה הרב נפתלי הרץ הלוי וידנבוים (תרי"ג, 1852 – תרס"ב, 1902) רבן של יפו והמושבות. מתוקף תפקידו הוא הגיע למושבה ראשון לציון, למרתף הינות, וביצע את ההפרשה והנתינה: 'והפרישו מעשר עני ומחלקים אותו לעניים'.¹⁰ ישנה עדות מרטיטה על נתינת מעשר עני של ההתיישבות החקלאית כמה חודשים לאחר מכן. כאמור, שנה זו הייתה שנת מעשר עני, וחקלאי המושבות פתח תקווה ועקרון קיימו את מצוות נתינת מעשר עני באופן הבא, כמתואר בעיתון 'חבצלת':¹¹

נברך לאלוקינו שהחיינו והגיענו לזמן הזה לראות איכרים תמימים ויראי ה' ממושבות פתח תקווה ועקרון הנהנים מחסדי הנדיב שיחיה בקיימם

9. ברית עולם האחרון, סח ע"א בהערה. השווה עם הכתוב אצל חתנו של הרב שלזינגר, הרב דוד בהר"ן, אורח דוד עמ' תקיג, ועם הכתוב אצל נכד הרב שלזינגר בספר תורת יחיאל (שלזינגר), בראשית עמ' לה. במקורות אלו נכתב שמדובר על 'עשרה גמלים' ולא 'עשרים גמלים'.

10. עיתון 'המליץ', מיום ו' כ"ד מרחשוון תרנ"ה.

11. עיתון 'חבצלת', מיום ו' ח' סיוון תרנ"ה.

מצוות מעשר עני כהלכתה. בימים האלה שלחו אחדים ממושבות הנ"ל לקרוביהם ומכריהם בירושלים את המעשר הזה, שקים מלאים תפוחי אדמה ויאכלו עניים וישבעו, מכירי טובה בני מכירי טובה שבעו דשן, וכל אנשי ירושלים שבע ביום יברכו את הנדיב שיחיה הגונן בחסדו על הישוב בטהרת הקודש, ויישאו בעדו רינה ותפילה כי ישא ה' פניו אליו ברצון, תקדמהו ברכת טוב וכל רעה אליו לא תאונה מעתה ועד עולם. ומה טיבה של השמחה הזאת, אשר כל איש ירושלים לוקח חלק בה? האם בגלל המנחת הדלה והרזה אשר נהנו ממנה מתי מספר... הלא יבין כל אשר לו מוח בקודקודו כי לא על מספר שקי תפוחי אדמה תרב השמחה, אך השמחה הזאת טהורה היא באמת, כי אותו המעשה יוכיח כי אין סתירה חס וחלילה בין עבודת האדמה ובין קיום המצוות עפ"י התורה. ואלה האיכרים אשר ליבם תמים עם ה' ועם תורתו, לא יעזבו את תומתם גם בהיותם נתונים בעול עבודת הגוף הקשה, העבודה הזאת אינה עושה אותם למגושמים ולא לבני חורין, ונהפוך הוא – מקבלים עליהם דברי הברית ומקיימים הלכות התלויות בארץ. הוא אשר מלא לבבינו שמחה וגיל על כל גדותיו... להודות ולהלל לה' אשר נתן בלב הנדיב שיחיה, לחונן ארצינו הנשמה למען תעבד בידיים חרוצות והוציאה צמחיה כפליים – צמחים ממש וצמחי פרחי הדת ומצוות התלויות בארץ אשר לקיומן תלויות עינינו משנות דור דור. עדות זו מתארת את מצבם של אנשי המושבות אשר חרף הקשיים היום יומיים לא ויתרו על נתינת מעשר עני כהלכתו בהעלותם את היבול לאחיהם העניים בירושלים.

מעדויות אלו ניכר בעליל שראשוני המתיישבים באדמות הארץ במושבות החקלאיות קיימו את מצוות נתינת מעשר עני במלואה באופן של נתינת היבול לעניים.

ה. התרופפות, תרנ"ט

ארבע שנים לאחר מאורעות מרגשים אלו, בשנת תרנ"ט, עדים אנו להתרופפות מסוימת שחלה בעניין קיום מצוות נתינת המעשרות. במכתב חריף שהתפרסם בעיתון 'הצפירה'¹² ועליו חתומים רבה של ירושלים, הרב שמואל סלנט (תרע"ו, 1816 – תרס"ט, 1909) והרב וידנבוים, רבן של יפו והמושבות, מתגלה התרופפות בנתינת מעשר עני. הפתרון שהגו החקלאים כדי להימנע מנתינה הכרוכה באיבוד היבול היה שהם מכרו את היבול ללא הפרשת תרומות ומעשרות וללא ידיעת הקונים על כך. הקונים שהגיע לידם יבול זה, הרי הוא ספק טבל לגביהם, משום שאינם יודעים אם אכן יבול זה מעושר או לא. לפיכך, כיוון שיש בידם ספק טבל, הם אינם מחויבים לתת ממנו מעשר ראשון ללוי ומעשר עני לעני, שהרי 'המוציא מחברו עליו הראיה'. פתרון זה משקף את הקושי הקיים בנתינת כ-20% מכלל היבול ללוי ולעני. הרבנים העירו לחקלאים על הבעייתיות שבדרכם, שבכך הם מכשילים את הקונים באיסור טבל:

יען כי בין הקונים ימצאו אנשים הרבה שאינם יודעים כלל להפריש תרומות ומעשרות וימשיכו לפי הרגלם שהורגלו הרבה שנים בחוץ לארץ, שאין נוהג שם דיני תרומות ומעשרות.

ביחס לנתינת מעשר עני הציעו רבנים אלו שכל אחד יוכל לתת את המעשר עני שלו לחברו שאינו עשיר, ובכך לא יגרע חלק המעשר עני מבעל היבול. בסיום המכתב הוסיפו הרבנים הערה חמורה:

ואם חס וחלילה לא תשמעו לעצתינו ולאזהרתינו, אזי נודיע להברון השר הנדיב שיחיה לעד, אשר כוונתו לרצויה להטיב לאחינו באופן שיתנהגו על פי דרך התורה והמצווה. וגם נפרסם בכל העולם שאין אתם שומעים לקולינו. ובירושלים ויפו נצווה להכריז לא יקנו מכם שום דבר בלא כתב הכשר.

12. עיתון 'הצפירה' מיום ב' ט"ו אלול תרנ"ט.

שלוש שנים לאחר מכן, בשנת תרס"ב, נפטר הרב נפתלי הרץ הלוי, רבן של יפו והמושבות, אך נראה שהמציאות המתוארת לעיל, שבה החקלאים ניסו לנהוג בעורמה, לא תמה. במכתב נוסף שפרסמו רבני ירושלים, הרב שמואל סלנט, הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים והרב יעקב שאול אלישר, הם עוררו שוב את 'יושבי המושבות קאלאניות' להימנע מהאיסור שבמכירת טבל במטרה להיפטר מנתינת המעשרות.¹³

ו. מנהג המושבות, תרצ"ה

בדבריו של הרב צבי פסח פראנק,¹⁴ רבה של ירושלים, אנו מוצאים את מנהג המושבות בעניין נתינת המעשרות:

נתעוררתי על פי הנהוג בהמושבות, שאפילו הטובים שבהם שנהגים לקיים מצוות הפרשת תרומות ומעשרות ושומרים את נפשם מלהיכשל באכילת טבלים, מכל מקום לעניין מצוות נתינה רובם מקילים ומחזיקים את המעשרות לעצמם ומתוך זה נוהגים לקבוע מקום להמעשרות בצפוננו או בדרומו, ולידי הפרשה ממש לא יבוא לעולם, ותחילת תרומתן הוא אדעתא דהכי – להיות מעשרן והן שלו. ויש לעיין, דמלבד ביטול מצוות נתינה, אולי יש לחשוש גם על עיקר הפרשה אם היא כדין.

הנה כי כן נראה שהמנהג הרווח באותם הימים במושבות בארץ ישראל היה להשאיר את המעשרות אצל בעל השדה ולא ליתנם למי שצריך לתת. בדבריו מציין הרב פראנק ששאלה זו תלויה במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן במניין המצוות:¹⁵ האם הפרשה ונתינה הן מצווה אחת, כאשר הנתינה היא גמר הפרשה, ובהיעדרה ישנו חיסרון מהותי בעצם המצווה, או שמא מדובר

13. ראה: הרב בן ציון ידלר, בטוב ירושלים, עמ' רלו-רלז.

14. שו"ת הר צבי, זרעים ח"א סי' מד.

15. רמב"ם, ספהמ"צ שורש יב; רמב"ן, השגות שם ד"ה וכן הדין השני.

על שתי מצוות נפרדות, והיעדר הנתינה מהווה רק את ביטולה ולא מהווה חיסרון בתיקון היבול. למעשה כותב הרב פראנק:

דאף שדעת הגאונים הרב שלמה קלוגר והשואל ומשיב דבמפריש תרומות ומעשרות על מנת שלא לקיים מצוות נתינה הפרשתו בטילה. אבל גדולי הדורות חולקים על זה וסבירא להו דהפרשה זו קיימת.

דבריו מוסכמים על עוד פוסקים, שהיעדר נתינת התרומות והמעשרות אינו מעכב את ההפרשה.

ז. קיבוץ שעלבים ושיבת קול תורה, תשי"ח

עדות מעניינת לאופן נתינת מעשר עני כהלכתו לאחר קום המדינה מצויה בפרוטוקולים ובחלופת מכתבים בין חברי הנהלת קיבוץ שעלבים לבין הנהלת ישיבת 'קול תורה' בירושלים.¹⁶ חברי הקיבוץ מינו את הנהלת הישיבה לשמש גבאי צדקה עבור תלמידיה העניים. בכך תזכה הנהלת הישיבה בחלק היבול של מעשר עני של קיבוץ שעלבים, ובהרשאת הנהלת הישיבה ימכור הקיבוץ את היבול בשוק, והכסף יעבור לישיבה עבור תלמידיה העניים. ואכן בשנת תשי"ט ערכה הנהלת הקיבוץ תחשיב של שנת תשי"ח, שהייתה שנת מעשר עני, ובפגישה שנערכה בירושלים הודיעה לישיבה על חלקה המגיע לה בעקבות ההסכם הנ"ל. בפגישה זו נכחו הרב ברוך קונשטט, ראש ישיבת 'קול תורה' ומייסדה, ורב הקיבוץ דאז הרב מאיר שלזינגר. בשיחה שערכנו עם הרב שלזינגר הוא מתאר את ההסכם והפגישה בירושלים, ומוסיף שמכל מקום הישיבה החזירה את רוב הכסף לקיבוץ. הנהגה זו של הישיבה להשיב את רוב הכסף לקיבוץ עוררה את הרב שלזינגר לשאול את הרב קונשטט מדוע ולמה החזירה הישיבה את רוב הכסף שניתן לה למעשר עני. תשובתו של הרב קונשטט הייתה:

16. ראה: הליכות שדה 105 (ניסן תשנ"ז) עמ' 22-25.

ברצוננו להחזיק ידי מקימי היישוב על פי התורה ולעודד אתכם בעבודתכם הקדושה על ידי השתתפותנו בתרומה לטובת משקיכם.¹⁷

הרב שלמה זלמן אוירבך, שבאותה העת כיהן כראש הישיבה, עמד על הקושי שבדבר – שדומה העניין ל'מתנה על מנת להחזיר'. אך תשובתו הייתה שבתנאים הקיימים בעת ההיא בארץ ישראל אין דרך אחרת. ניכר א"כ הרצון הגדול של ההתיישבות החקלאית בתחילת קום המדינה לקיים כדת וכדין את נתינת מעשר עני במלואה, אך מכל מקום הנטל הכלכלי על היישוב היה קשה מנשוא, ולכך הוצרכה הנהלת הישיבה להשיב חלק ניכר מהכסף לטובת יישוב הארץ ובניינה.

ח. קיבוץ חפץ חיים, תשמ"ג

אפשרות נוספת לקיום נתינת מעשר עני באה לידי מעשה בשנת תשמ"ג, שהייתה שנת מעשר עני, בקיבוץ חפץ חיים. צורת הנתנה התבצעה באמצעות הלוואה מראש,¹⁸ כלומר הנהלת הקיבוץ הלוותה סכום כסף לרב קלמן כהנא, שהיה גבאי צדקה עבור עניים, והתבצע קיזוז מהיבול החייב במעשר עני.¹⁹ הקנאת היבול התבצעה באמצעות קניין חצר,²⁰ היינו 'משק חפץ חיים ישכיר חלקת קרקע לרב הנ"ל, אשר על גביה יועברו כל משלוח פרי ההדר של המשק', ולשם כך באו שני חברי קיבוץ לעמוד ליד השדה, כדי שתהיה חצר המשתמרת. לאחר מכן ערכו חישוב של ערך פירות מעשר עני

17. מכתב מתאריך י"ב אייר תשי"ט, בתוך: הליכות שדה 105 (ניסן תשנ"ז) עמ' 23; כע"ז, שם עמ' 25; ראה גם בדברי הרב רפאל נתן אוירבך, הליכות שדה 23 (טבת תשמ"ג) עמ' 18 הערה 26.

18. ראה: גיטין, פ"ז מ"ז; רמב"ם, הל' מעשר פ"ז ה"ה; רמ"א, יו"ד סי' רנז סעי' ה.

19. ראה: הליכות שדה 105 (ניסן תשנ"ז) עמ' 21; לעבדה ולשמרה – סיפורו של קיבוץ חפץ חיים, עמ' 184-185.

20. ראה גם הרב רפאל נתן אוירבך, הליכות שדה 23 (טבת תשמ"ג) עמ' 17 סוף הערה 23, שציין בשם הרב מאיר שלזינגר שדרך זו של קניין חצר הייתה נוהגת גם בקיבוץ שעלבים.

'כשער הסיטונאי של המעשר בהפחתת 10% כעמלת הקיבוץ בטרחה ושיווק',
וסכום זה הינו קיזוז ההלוואה.

לדוגמה: בפירות העולים בשוק הסיטונאי 300 שקלים, שוויו של מעשר עני
לאחר הפחתת 10% דמי טיפול הינו 27 שקלים.

בדרך זו ישנה הקלה מסוימת על החקלאים, משום שהחזר ההלוואה נמוך
מהערך הכספי המוחלט של היבול. טעם הדבר הוא שנוכו מהערך המוחלט
של היבול הוצאות טיפול ביבול הכוללות מיון, אריזה, הובלה וקירור. באופן
כזה, אנו מניחים שאם העני עצמו היה מעוניין לשווק את היבול, הוא היה
זקוק לשכור פועלים, משאיות ובית קירור, לנהל רשת שיווק וכדו', וזהו
תהליך הכרוך בהוצאות כספיות רבות. לכן נראה שהעני יעדיף לקבל את
חלקו הקטן מהיבול לאחר ההוצאות הנ"ל.²¹

ט. 'בית האוצר', מכון התורה והארץ, תשנ"ה

בשנת תשנ"ה ייסד מכון התורה והארץ את קרן 'בית האוצר' להפרשת
תרומות ומעשרות. קרן זו הינה קרן ייחודית העומדת לשירות הציבור הרחב
ומאפשרת לחברים בה לקיים את מצוות הפרשת תרומות ומעשרות כדין
ובהידור. בדרך זו נתינת מעשר עני מתבצעת באמצעות הלוואה מראש,
אולם צורת הנתינה היא באמצעות דין 'מכירי עניים'.²² 'בית האוצר' שליד
מכון 'התורה והארץ' מעביר את הכסף המתקבל מהחקלאי והאדם הפרטי
למשפחות במצוקה כלכלית, דרך מחלקות הרווחה במספר יישובים וערים
ובשיתוף עמותות צדקה. בצורה כזו מקיים כל חבר בקרן המעשרות את
מצוות נתינת מעשר עני בהידור ובקלות.

21. התורה והארץ, ח"ב עמ' 103-104.

22. גיטין, ל ע"א.

התחשיב לחקלאי שנקבע למעשר עני בבית האוצר הוא 10% ממחיר הפירות לסיטונאי, ובכך יכול לעמוד שוויו של מעשר עני על 1% מהפדיון בלבד.²³ לדוגמה: פרי העולה למגדל 300 שקלים, ערך שוויו של מעשר עני מפרי זה הוא 30 שקלים, ולאחר התחשיב הנ"ל 10% מכך מהסכום הם 3 שקלים. בצורה כזו יכול החקלאי לקיים את מצוות נתינת מעשר עני בהידור.

סיכום

עם שיבת עם ישראל לארצו לאחר שנות גלות רבות שב גם הצורך בקיום המצוות התלויות בארץ.

אולם הקשיים הרבים שעמדו בפני העולים והמתיישבים הביאו את פוסקי ההלכה למצוא דרכים לקיום מצוות נתינת מעשר עני בצורה שבה יוכל החקלאי לקיים את המצווה בהידור ובד-בבד להמשיך ביישוב הארץ.

23. התורה והארץ, ח"ב עמ' 104. יש להעיר מדברי הרב שלמה זלמן אוירבך, שו"ת מנחת שלמה, ח"ג סי' קנח אות יד: 'למכור לך בחזרה את המעשר עני עבור אחד מעשרים או אחד מעשרה משוויו האמיתי'. לדבריו מדובר על נתינת 1% או 0.5% בלבד.

עיונים בהלכות
מעשר עני

הרה"ג יעקב אריאל שליט"א

קניית תוצרת חקלאית מירקן שלא נותן ממנה מעשר עני¹

שאלה

במקום אשר ישנה השגחה מסודרת על הפרשת תרו"מ, מופרש גם מעשר עני כדין. אך אי אפשר לקיים מצות נתינה. גם אם נחשיב את ערכו של מעשר עני ל- $\frac{1}{2}\%$ (כפי שהציע הגרשז"א במנחת שלמה) אין הבעלים מסוגלים לשלם סכום כזה, המגיע לאלפי שקלים! הם גם אינם יכולים לגלגל סכום זה על הצרכנים כי אז הצרכנים יעדיפו לקנות במקום זול יותר. מה דין התוצרת הנקנית מאותו מקום?

תשובה

א. הצרכן הקונה פירות ממקום כזה יתכן שקנה בין פירותיו חלק מהמעשר עני, ויתכן אפילו שכל התוצרת שקנה היא מעשר עני. כי אם המעשר עני נקבע למשל בדרום, והצרכן קנה את כל פירותיו מהחלק הדרומי, נמצא שקנה מעשר עני והריהו גזל בידו, ועליו להשיב את הגזלה לבעליה.

אלא שבדרך כלל אין הצרכן יודע אם הוא קונה מעשר עני. אולי לא קנה מעשר כלל. ואם יבוא העני לצרכן ויתבע את גזלתו, הצרכן יוכל לפוטרו בטענת המוציא מחברו עליו הראיה. אלא שהשאלה היא האם לצרכנים כציבור מותר לקנות ממקום כזה. כי אע"פ שכל אחד ואחד יתכן שקונה פרי מותר, אך כולם יחד בודאי קונים בהכרח גם פרי גזול. נמצא שכולם מסייעים למוכר, שלענין זה דינו כגנב, בכך שהם קונים סחורה גנובה. מה גם שלפעמים אפשר לברר

1. שו"ת באהלה של תורה חלק ד (זרעים ב) סימן נז 'בעיית המעשר עני'.

אם הסחורה גזולה. כגון שהמשגיח קבע את מקום המעשר בדרומו, צרכן יכול לברר היכן נקבע המעשר ולא לקנות מצד דרום. והצרכנים האחרים שקנו מצד זה יחשבו כקונים פרי גנוב.

ב. בחו"מ (סי' שני"ח ס"א): "כל דבר שחזקתו שהוא גנוב אסור ליקח אותו, וכן אם רוב אותו דבר שהוא גנוב אין לוקחין אותו, לפיכך אין לוקחין מהרועים צמר או חלב או גדיים, אבל לוקחים מהם חלב וגבינה במדבר" (כי בעה"ב מוותר להם). וא"כ בנ"ד רוב הסחורה אינה גנובה וא"כ מותר לקנות מהם, כי הקונה לא קונה בהכרח סחורה גנובה. (אלא א"כ הוא יכול לברר היכן נקבע המעשר וכנ"ל). ושם בס"ד: "מותר ליקח מהאריס שהרי יש לו חלק בפירות ובעצים" (א"ל כנ"ל שרוב הפירות אינם גנובים) ובהג"ה: "וי"א דווקא לאחר שחלקו, דשמא שלו הוא מוכר, אבל קודם חלוקה אסור דחיישינן שלא יתן לבעה"ב נגד מה שנטל".

ושורש מחלוקתם נעוץ במחלוקת האמוראים בב"מ (כ"ב א'): "אמימר ומר זוטרא ורב אשי איקלעו לבוסתנא דמרי בר איסק אייתי אריסיה תמרי ורימוני...אמימר ורב אשי אכלי ומר זוטרא לא אכול". ופי' בתוס' (ד"ה מר זוטרא) שמר זוטרא שלא אכל, חשש שהאריס לא יאמר לבעה"ב תיטול כנגד מה שנתתי, ואמימר ורב אשי לא חששו לכך. ולפי"ז במקום שידוע לנו שהאריס נוטל הכל ולא נותן לבעה"ב את חלקו לכו"ע אסור לקבל ממנו. ואיננו אומרים שאנו מקבלים ממנו רק את חלקו. ולפי"ז קשה מהא דסעיף א' (שם) שמותר לקנות מהרועים דבר שאין רובו גנוב. הרי גם אריס רובו אינו גנוב. וי"ל שלפני חלוקה יש לבעה"ב חלק בכל פרי ופרי, ורק אם אח"כ יבוא האריס לידי חשבון עם בעה"ב על מה שנטל מותר לו ליטול חלק זה. אך אם לא יבוא לבסוף לידי חשבון, נמצא שחלק הגזל נמצא במה שנטל. ובזה נחלקו מרימר ורב אשי עם מר זוטרא. מרימר ור"א סברו שאין לחשוך בו שלא יאמר אח"כ לבעה"ב, ומר זוטרא חושש. ואע"פ שהחושך בכשרים לוקה בגופו, סבר מר

זוטרא שכרגע יש לבעה"ב חלק, ורק אם יאמר האריס אח"כ לבעה"ב, נמצא שפירות אלו מותרים למפרע. א"כ יש כאן חזקת בעה"ב על הפירות. ונמצא שהם נחלקו איזו חזקה עדיפה חזקת כשרות של האריס או חזקת ממון של בעה"ב. לפי הגדרה זו נמצא שמי שמערב פירות גזולים עם פירות לא גזולים ומוכרם אסור לקנות ממנו.

והנה הרמב"ם בפ"ו מהל' גניבה ה"א פסק: "כל דבר שחזקתו שהוא גנוב אסור ליקח אותו וכן אם רוב אותו הדבר שהוא גנוב אין לוקחין אותו".

ואילו בפ"ה מהל' גזילה ה"ח פסק: "אסור ליהנות מהגזלן, ואם היה מיעוט שלו, אע"פ שרוב ממנו גזול מותר ליהנות ממנו עד שיודע בודאי שדבר זה גזול בידו. והקשה המ"מ (הל' גזילה שם) שדברי הרמב"ם סותרים זא"ז. בהל' גזילה פסק כשמואל (ב"ק קי"ט א') ובהל' גניבה כרב, וחילק בין גזילה לגניבה. וצ"ע מה הסברה לחלק ביניהם?

והכס"מ (בהל' גניבה) תירץ שיש לחלק בין מוחזק לגזלן למי שאינו מוחזק. בהל' גזילה מדובר במי שמוחזק לגזלן – מותר ליהנות ממנו עד שיהא רוב הממון לא שלו, בהל' גניבה מדובר במי שאינו מוחזק כגנב, אלא שהממון שברשותו מוחזק להיות גנוב. והדברים עדיין טעונים הסבר. שלכאורה יציבא בארעא וגירוא בשמי שמיא. מגזלן מוחזק מותר לקנות גם כשהמיעוט שלו, ומגנב שאינו מוחזק אסור לקנות כשמיעוט הסחורה שבידו אינה גנובה. ועיין יש"ש ב"ק (פ"י ס"י נ"ט) שחילק בין דבר ידוע שאינו גזול לבין מוחזק בלבד. בהל' גזילה ידוע בבירור שאינו גזול לכן מותר. בהל' גניבה הכל בכלל הספק לכן הולכים אחר הרוב. וא"כ בנ"ד הכל בכלל הספק אלא שהרוב אינו גזול וא"כ מותר לקנות ממנו.

ובאבן האזל הל' גניבה (שם) חילק בין חפצים דומים שמתאשים מהם כגון תבואה, מכיון שא"א להבחין בין התבואה של הגזלן לתבואה של הנגזל יש כאן יאוש, אך רועים שנוטלים בלי רשות צמר או חלב אלו דברים הניכרים ואין כאן יאוש, ולכן אסור לקנות מהם, אלא א"כ הרוב שלהם.

ולפיי"ז בני"ד יש כאן תרתי למעליותא, גם רוב היתר וגם פירות דומים, וא"כ העניים מתייאשים, ומותר לקנות.

מסקנה

לכתחילה יש לקנות מירקן המנוי על קרן המעשרות ומקיים מצות נתינה של מעשר עני. העדפת ירקן כזה תעודד ותסייע בידיו לקיים את המצוה מבלי שכל ההפסד יהיה שלו. בשעת הדחק, כשאינן ירקן אחר ניתן לקנות מירקן רגיל ולסמוך על היש"ש או אבן האזל (ולמרות שלפי הכס"מ אסור לקנות אצל ירקן כזה המוחזק בגזל, תירוצו מוקשה, ועוד י"ל שירקן כזה אינו מודע לכך שעובר עבירה, מה גם שהוא מעין אנוס, כי אינו יכול לגלגל על הקונים את ההפסד. ודמיון רחוק לזה מצינו בפסולי עדות שאינם מודעים לעבירתם ע"י סנהדרין כ"ה ב').

הרב יהודה הלוי עמיחי

הגדרת עני למעשר עני ולמצוות צדקה

השנה (תשפ"ה) אנו מחויבים במצוות נתינת מעשר עני, נשאלות השאלות: מיהו העני שניתן לתת לו את המעשר? האם כל מי שנצרך או פושט יד אפשר לתת לו מעשר עני? מה היא הגדרת העני לעניין מעשר עני ומה היא ההגדרה לעניין מצוות הצדקה?

המשנה במסכת פאה הזכירה שתי הגדרות למי אינו נחשב לעני ואסור לו ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. האחת – כל שיש לו מאתיים זוז, והשנייה – כל שיש לו חמישים זוז ונושא ונותן בהם. להלן נברר את משמעות שני שיעורים אלו והשוואתם לשיעור עני לגבי מצוות צדקה.

א. פרנסת שנה

נאמר במשנה (פאה פ"ח מ"ח):

מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול. היו ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול. אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו.

על תפקיד שיעור מאתיים זוז מבאר הר"ש:

שיערו חכמים שזהו שיעור לשנה במזונות ומלבושים.

הר"ש בביאורו הביא דמות ראייה לכך מדין המשהה את אשתו על ידי שלישי שסך ההתחייבות השנתית שלו היא מאה זוז ולעניין קיום מצוות מעשר

עני הרחיבו חז"ל עד שיעור מאתיים זוז לשנה. כסף זה צריך להיות זמין בידו לשימוש במעות אלו כל פעם שיצטרך, ולא יהיה משועבד או ממושכן לאחרים. הטור (יו"ד סי' רנג) הוסיף לבאר שהשיעור נקבע לשנה מכיוון שלשנה הבאה אם לא יהיו לו מאתיים זוז יוכל לקחת שוב לקט שכחה ופאה. אומנם מעשר עני אין נותנים כל שנה, אבל לקט שכחה ופאה יהיו לו גם בשנה הבאה, ועל כן אין חשש שמא ירעב ללחם במשך כל השנה.

כמו כן שיעור זה הוא עבור כל אדם באופן פרטני, דהיינו אין מאתיים זוז נמדדים לכל המשפחה אלא לכל יחיד, כפי שכתב הר"ש במשנה.

מכל האמור, מדברי המשנה למדנו שהגדרת עני לעניין מעשר היא כל שאין לו פרנסה קבועה לשנה.

ב. פרנסת חמישים זוז

המשנה (פאה פ"א מ"ט) מוסיפה שיעור נוסף להגדרת מי שאינו נחשב עני וז"ל:

מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול.

את הסתירה בין המשניות, שאחת אומרת חמישים זוז ואחת מאתיים זוז, מבאר הירושלמי:

חמשין דעבדן טבין מן מאתים דלא עבדין.

ביאור הדברים הוא שחמישים זוז שעושים עימם סחורה, שנושא ונותן בהם, הם טובים יותר ממאתיים זוז שלא סוחר בהם. ולכן כל שיש לו חמישים זוז ונושא ונותן בהם לא ייטול. שהרי יש לו פרנסה לשנה.

מתוך יסוד זה נראה ששיעור מאתיים זוז וחמישים זוז אינם בדווקא, אלא כל שאין לאדם פרנסת שנה ייחשב לעני, ועל כן אם היום יצטרכו לפרנסת שנה ארבע מאות זוז, עני יוגדר כל מי שאין לו ארבע מאות זוז לשנה. כן כתבו המרדכי (ב"ב סי' רמח) והאור זרוע (הלכות צדקה סי' יד) על פי תשובת רבינו אפרים,

וכן פסק הטור (יו"ד סי' רנג) לאחר שהביא את הדין של מאתיים זוז בלא מסחר שהם חמישים זוז במסחר, וז"ל:

וי"א שכל אלו השיעורים לא נאמרו אלא בימיהם שהיה להם קופה ותמחוי והיו מחלקין מעשר עני בכל שנה והיו נוטלין לקט שכחה ופאה לפיכך שיערו שמי שיש לו ר' זוז לא יטול לפי שיכול לעבור בהן שנה ולשנה הבאה יהיה לו במה שיהיה, אבל האידינא שאין כל זה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס מן הריוח, תדע לך שהרי יש חילוק בין אם נושא ונותן שאז אפי' אם יש לו נ' זוז לא יטול שאפשר לו להתפרנס מן הריוח אלמא הכל לפי הענין. ואפשר כי בימיהם היתה ההוצאה מעוטה ואפשר להתפרנס בריוח של נ' זוז אבל האידינא אי אפשר והכל לפי המקום והשעה.

מדברי הטור עולה שאם היום כדי להתפרנס ולהרוויח צריכה הקרן להיות בשיעור גדול, הכול לפי המקום והזמן. כמון כן הוא הדין גם לגבי שיעור מאתיים זוז, שמשמעותו הפרנסה השנתית הצריכה להספיק לו למחיית שנה, ואם כן היום אדם שמקבל משכורת חודשית שאיננה מספקת להוצאות של מזונות ומלבושים לו ולבני ביתו גם הוא יהיה מוגדר כעני הלכתי.

ג. מאתיים זוז בצדקה

המשנה הזכירה את שיעור מאתיים זוז לעניין לקט שכחה ופאה ומעשר עני, אולם מה הדין לעניין צדקה? הרמב"ם (הל' מתנו"ע פ"ט הי"ג) כתב:

מי שיש לו מזון שתי סעודות אסור לו ליטול מן התמחוי, היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה, היו לו מאתיים זוז אע"פ שאינו נושא ונותן בהם או שיש לו חמשים זוז ונושא ונותן בהם הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

מדברי הרמב"ם משמע שמחלק בין מעשר עני ובין צדקה, שבדיני צדקה לא הזכיר כלל דין מי שיש לו מזון מאתיים זוז. אולם הטור (יו"ד סי' רנג) כתב:

מי שיש לו מזון שני סעודות לא יטול מהתמחוי ארבע עשרה סעודות לא יטול מהקופה יש לו מאתים זוז אפי' אינו נושא ונותן בהן או שיש לו חמשים שנושא ונותן בהן לא יטול מהצדקה כלל יש לו מאתים זוז חסר דינר אפי' נותנין לו אלף זוז בבת אחת ה"ז יטול יש לו הרבה והוא עליו בחוב או שממושכן לכתובת אשתו ה"ז יטול יש לו בית וכלי בית הרבה ואין לו מאתים זוז ה"ז יטול ואין צריך למכור כלי ביתו ואפילו הם כלי כסף וכלי זהב בד"א בכלי אכילה ושתיה ומצעות וכיוצא בהן אבל יש לו מנורה או שלחן של כסף וכיוצא בהן צריך למכור.

הטור השווה בין דיני לקט שכחה ופאה ומעשר עני לבין דיני צדקה, ומי שיש לו מאתיים זוז לא נוטל מהצדקה. הב"י (ד"ה יש לו מאתים זוז) כתב שיסוד ההשוואה בין לקט שכחה ופאה וצדקה נמצא במרדכי (ב"ב סי' תק) ובאו"ז (צדקה סי' יד). וזה לשון האור זרוע:

שאל ר' קלונימוס בר' משה זצ"ל בשאלה המתחלת הן קלותי את ר' אפרים בר' יצחק זצ"ל מי שיש לו מאתים זוז אם יכול לקבל צדקה אם יש לדמות ללקט שכחה ופאה ומעשר עני או שמא אינו דומה כי בהני גוזל את העניים הוא דבעה"ב לא יתן להם עוד ונמצא שנטילתן גזל הוא אבל צדקה אינו גוזל בזה את העניים דאם נתן לו בעה"ב חייב ליתן גם לאחר ואם ממעט את מתנתם שע"י מתנתם ימעט מתנדב אחר אין בזה משום גזל וגם לקט שכחה ופאה של עניים הוא אבל מעות שהוא נוטל אינם של עניים. והשיב לו דודאי מי שאינו צריך ונוטל גוזל עניים, שהרי אותו בעה"ב שנתן לו לא יתן לעני אחר שאומר כבר נתתי לאחר נמצא אותו שלקח גזלו לזה. ומה שאמרנו מי שיש לו מאתים זוז אם יכול ליתול צדקה, אומר אני הכל לפי פרנסתו ופרנסת ביתו, דהא אשכחן דהווי מזלפין יין היו כופלין ארבע מאות זוז לפי מה שרגיל,

ומיהו אם הוא יחיד לא יטול דהא אפילו מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול. עד כאן תשובתו: ואומר אני המחבר דודאי אין חילוק בין לקט שכחה פאה ומעשר עני לשאר צדקה, דהא מעשה בתלמיד שהיה לו מאתים חסר דינר ובעי רבי למזכי ביה מתנה גדולה. אתא ההוא מרבנן ואשלמיה למאתים, שמע רבי אמר מכת פרושים נגעה בו, אמר לחד מרבנן זיל חסריה, וחסריה ויהיב ליה רבי ההוא מתנה. הא למדת מי שיש לו מאתים זוז לא יטול מכיס של צדקה, והכל לפי פרנסתו וכפי פרנסת ביתו כדפירש רבינו אפרים זצ"ל.

האור זרוע מביא מקור להשוות בין דיני צדקה לדיני לקט שכחה ופאה מדברי הירושלמי (פאה פ"ח ה"ח, סוטה פ"ג ה"ד) על אותו התלמיד של רבי שהשלים לעני למאתיים זוז, ומכאן שגם בצדקה יש דין של מאתיים זוז. אלא המעיין בדברי הירושלמי יראה שהגרסה היא אחרת, וז"ל הירושלמי:

חד תלמיד מן דרבי היו לו מאתים חסד דינר והוה רבי יליף זכי עימיה חדא לתלת שני מעשר מסכינין. עבדון ביה תלמידוי עינא בישא ומלון ליה, אתא בעא מזכי עימיה, אמר ליה: רבי אית לי שיעורא, אמר זה מכת פרושים נגעו בו, רמוז לתלמידוי ואעלוניה לקפילין וחסרוניה חד קרט וזכה עימיה.

מלשון הירושלמי עולה שהדין היה על מעשר עני ולא על צדקה. ואם כך אין ראייה שיש דין של עד מאתיים זוז גם בצדקה. אך דברי האו"ז נמשכים לשיטתו שיש להשוות דיני צדקה למעשר עני.

הב"ח (יו"ד סי' רנג אות ב) כתב שצדקה נלמדת מלקט שכחה ופאה, וסברתו שכפי שבלקט שכחה ופאה, שהיבול הפקר ולא בטוח כלל שיילקח, ובכל אופן למי שיש לו מאתיים זוז אסור לקחתם, קל וחומר בצדקה שהיא ממון של עניים בוודאי אין היתר לקחת אלא אם כן מדובר בעני שאין לו מאתיים זוז.

להלכה נראה ששיעור מאתיים זוז הוא לעניין נטילת לקט שכחה ופאה ומעשר עני וגם לגבי קבלה מן הצדקה, כפי שהביאו רוב הראשונים.

אלא שנשאלת השאלה מה פירוש הדבר שלוקח מהצדקה, הרי מהתמחוי ומהקופה אסור לו לקחת מכיוון שיש לו יותר מכדי י"ד סעודות, ואם כן מהיכן הוא יכול ליקח?

הפרישה (ס"א) ביאר שהדיון הוא לגבי קבלה מהיחיד או נטילת לקט שכחה ופאה, שאם יש לו מאתיים זוז אסור לו לקחת לקט שכחה ופאה וכן אסור לו לקחת מהיחיד. ואם אין לו מאתיים זוז יכול ליטול מן היחיד וכן לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

לאור זאת, שהיתר ליטול כספי צדקה מותנה בהגדרת שם "עני" כפי שהתבאר בדין לקט שכחה ופאה ומעשר עני, ולכן מי שאין לו מאתיים זוז מוגדר כעני לעניין מעשר עני כן הגדרתו גם לדיני צדקה. וכפי שהוכחנו לעניין מעשר עני, שמאתיים זוז הכוונה לשכר שנה לפי המקום והזמן, הוא הדין גם לעניין מצוות צדקה, שיעור מאתיים זוז לאו דווקא, אלא הכול לפי המקום והשעה. ואם כיום צורכי הפרנסה שלו ושל בני ביתו למזון ומלבוש הם יותר מסכום זה, כל שאין לו אפשרות זאת נחשב עני ויכול ליטול מן היחיד והנותן לו מקיים מצוות צדקה. ומדברי רבינו אפרים עולה שאף נוטל מהקופה הציבורית, אומנם לא מקופת האוכל היומית (מהתמחוי) או השבועית (מהקופה), אבל יכול ליטול מכספי צדקה.

ד. קרנות צדקה להרווחה עתידית

לפי מה שעלה, עני נוטל רק אם אין לו שכר שנתי, והוסיפו על כך שאפשר אפילו לפי פרנסתו ופרנסת בני ביתו. אולם לפעמים אנו מוצאים שעושים קרנות למשפחות נזקקות או נפגעות כדי לדאוג גם לרווחה כלכלית עתידית לילדים (הוצאות לימודים וחתונה וכדומה), האם גם צרכים אלו נכללים בכלל צורכי האדם שכל שאין לו, יכול ליטול מן הצדקה? וכן האם הנותן לקרנות אלו מקיים מצוות צדקה?

כתב הרדב"ז (ח"ב סי' תשי"ד):

שאלת על מה סמכו ההולכים ממקום למקום ומקהל אל הקהל לבקש טרף לביתם אחר שנתנו להם כדי צורכן ולפעמים יותר מאלף זוז, הולך למקום אחר ג"כ ונותנין לו ולוקח וכבר הוא עשיר, וקי"ל מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה, והוא הדין ממעות הצדקה כאשר כתבו הראשונים ז"ל. תשובה: סמכו להם עלה דהא דקי"ל אם אין לו מאתים זוז ונתנו לו בפעם אחת אפילו אלף זוז נוטלן אף הכא נמי כשהוא גולה לארץ מרחקים להביא טרף לביתו כל זמן שלא יחזור לביתו הכל נקרא פעם אחת, דאי לא תימא הכי שנתנו לו בקהל הראשון שפגע מאתים זוז אם לא יקבל יותר אוכל אותם ולא ישוב עוד לביתו ואפילו שיתנו לו כשיעור לחזור לביתו יאכל אותם מיד ונמצא חוזר חלילה, ולפיכך מותר לו לקחת כל מה שיתנו לו עד שיחזור לביתו. עוד איכא טעמא אחרינא דלא אמרינן מי שיש לו מאתים זוז לא יטול מן הצדקה היינו מקופה של צדקה או מהיחידים בתורת צדקה שהרי בעל הבית הנותן לעני זה לא יתן לעני אחר ונמצא גוזל את העניים. אבל בנ"ד שהכל יודעים שיש לו יותר ממאתים זוז והוא מחזר משום פרנסת אשתו ובניו ונותנין לו בתורת מתנה ולא בתורת צדקה, וכן מעשים בכל יום בכל קהלות הקדש. אבל צריך להזהיר את גבאי הצדקה שלא יתנו להם מקופה של צדקה כיון שיש להם יותר ממאתים זוז שנמצאו גוזלים את שאר העניים. ואם אין לו מאתים זוז ויש בקופה של צדקה מעות הרבה ורצו הגבאים ליתן לו אפי' מתנה מרובה מותר ומ"מ צריך שידקדקו בדבר שלא ידחקו את שאר העניים אשר בעיר.

הרדב"ז הביא שני תירוצים כיצד אפשר לתרום למשולחים ההולכים ממקום למקום שאוספים יותר ממאתיים זוז. לפי התירוץ הראשון כל השליחות היא אחת וכל זמן שלא יחזור לביתו נחשב כקבלת כספים פעם אחת (תירוץ זה הובא גם ברשב"א ח"א תתעב בשם רבי שלמה, בתשובת ר' אפרים ברבי יצחק), ולכן אף על פי שאסף יותר ממאתיים זוז הוא עדיין נחשב "עני", ויכול לאסוף עד שישלים את כל

צרכיו. תירוצו השני של הרדב"ז הוא שמכיוון שהכול יודעים שהוא מחזר אחר פרנסת אשתו וילדיו וברור שיש לו יותר ממאתיים זוז, נותנים לו את הכסף כמתנה ולא כצדקה. לפי ההסבר השני של הרדב"ז אפשר לתת לאדם אפילו אם ידוע שיש לו מאתיים זוז (פרנסת שנה), אולם אין זה בגדר מצוות צדקה אלא מתנה.

לאור זאת אם יש לאדם שיעור מאתיים זוז כדי פרנסת שנה ורוצה ליטול עבור צרכים עתידיים, הנותן לו הוא בגדר נותן מתנה ואין ליתן לו מכספי צדקה. לכן נראה שכל אדם המחויב לתת צדקה ויש לפניו עני שאין לו פרנסה קבועה ואדם האוסף לצרכים עתידיים, יש עדיפות וקדימות לתת לעני שאין לו פרנסה קבועה על פני מי שידוע שיש לו כסף כעת אלא שאוסף עבור צורכי העתיד.

אלא שיש לעיין שבמצוות צדקה ישנה הגדרה נוספת שיש ליתן לעני "די מחסורו". אדם שהיה לו סוס לרכב וירד מנכסיו אפילו אם יש לו מאתיים (פרנסת שנה) מצווה לדאוג לו "די מחסורו" שיהיה לו סוס לרכב עליו. ונשאלת השאלה אם אפשר לתת לו מפירות או מדמי מעשר עני כדי להשלימו ל"די מחסורו" וכן לשם צרכים עתידיים?

ה. די מחסורו בצדקה

להלכה נפסק שנותנים צדקה לעני די מחסורו אשר יחסר לו ואפילו סוס לרכב לפניו, אם היה רגיל בכך קודם שהגיע למצב של עניות. כל זה בדבר שהוא רגיל בו. חובה זו נחלקו בה הראשונים אם היא חובת היחיד או חובת הציבור. הרמב"ם (הל' מתנו"ע פ"ז ה"ג) כתב:

לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו, אם אין לו כסות מכסים אותו, אם אין לו כלי בית קונין לו, אם אין לו אשה משיאין אותו, ואם היתה אשה משיאין אותה לאיש, אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס

ועבד רץ לפניו והעני וירד מנכסיו קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו שנאמר די מחסורו אשר יחסר לו, ומצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו.

מדברים אלו אנו לומדים שהחובה היא גם על כל יחיד לתת לעני כדי מחסורו, וכן נראה מדברי השו"ע (סי' רנ סעי' א). אולם הב"י (סי' רנ אות ג) הקשה על שיטה זו וכתב:

ועוד שכתב (הטור) דכיון שהוא מחזר על הפתחים אין האחד צריך ליתן לו די מחסורו, דמשמע שאם אינו מחזר על הפתחים צריך האחד לתת לו מחסורו. ודבר תימה הוא דלמה לא יודיע צערו לרבים ובין כולם יתנו לו די מחסורו.

הב"ח הקשה על הב"י והכריע שגם היחיד חייב לתת די מחסורו, והרמ"א (סי' רנ סעי' א) הכריע כב"י שאין חובה על היחיד לתת די מחסורו אלא על הציבור. הש"ך (ס"ק א) הסכים עם דעת הרמ"א שאין חיוב על היחיד לתת לעני די מחסורו, אבל אם אין לציבור כסף חלה חובה על היחיד, ועיין בגר"א שתמה על דברי הש"ך.

העולה שלפנינו מחלוקת ראשונים אם בצדקה יש דין של "די מחסורו" על היחיד או רק חובה ציבורית. נשאלת השאלה אם אפשר לתת לעני לצורך השלמת "די מחסורו" מפירות או מדמי מעשר עני.

ו. די מחסורו במעשר עני

חיוב הצדקה נלמד מהפסוק (דברים טו, ח):

כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו.

התורה ריבתה שבצדקה יש לתת "די מחסורו אשר יחסר לו", ומשמע החיסרון הפרטי שלו, כגון סוס לרכוב לפניו. אולם לעניין מעשר עני נאמר (דברים יד, כט):

ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום והאלמנה אשר בשערך ואכלו ושבעו.

מדברי הפסוק משמע שהחוב בנתינת מעשר עני הוא "ואכלו ושבעו", אין כאן חיוב של "די מחסורו", אלא אכילה ושביעה, עד לשנה הבאה, עד ליבול הבא, ועל כן במעשר עני אין מושג של "די מחסורו" שאם היה רגיל לסוס יש לתת לו סוס, אלא רק אכילה ושביעה, וכל שיש לו מאתיים זוז (כדי פרנסתו) איננו יכול לקבל עוד מעשר עני.

כמו כן ברור שלשיטות ש"די מחסורו" בצדקה הוא רק חובת הציבור (רמ"א) ולא חובת היחיד, ודאי שבמעשר עני שהוא חובת היחיד אין נתינה עבור "די מחסורו".

לפי כל הנאמר אין ליתן לעני שיש לו מאתיים זוז אך לא בגדר 'כדי מחסורו' מפירות ודמי מעשר עני לצורך זה, ולא לקרנות ולצרכים עתידיים, אלא רק לצורך אכילת העני בשנת המעשר.

ז. סיכום

1. הגדרת עני לעניין נטילת מעשר עני היא מי שאין לו מאתיים זוז שהוא סכום פרנסה לשנה, וכשצריך יותר משיעור זה לפרנסתו ולפרנסת בני המשפחה ישתנה הדין לפי שיעור הפרנסה השנתית לפי הזמן והמקום.

2. כמו כן מי שיש לו חמישים זוז כקרן למסחר ויש בכך כדי פרנסה לשנה איננו מקבל מעשר עני.

3. נחלקו הראשונים אם אפשר ללמוד הגדרת "עני" ממעשר עני לדיני צדקה. להלכה גם לעניין מצוות צדקה כל שאין לו מאתיים זוז כדי פרנסתו ייטול מן הצדקה ומי שיש לו מאתיים זוז (פרנסה לשנה) איננו מקבל מהצדקה.

4. מותר לעני ההולך ממקום למקום לאסוף כספים ללא הגבלה, אפילו

- לאחר שכבר אסף ויש לו שיעור מאתיים זוז, שיעור פרנסת שנה. כסף זה ניתן לו אפילו מכספי צדקה הואיל וכל עוד לא חזר לביתו נחשב כקבלה בפעם אחת שמותר לקבל אפילו אלף זוז, או מטעם שנותנים לו בתור מתנה. אך אם יש לו שיעור מאתיים זוז כדי פרנסת שנה ויוצא לאסוף עבור צרכים עתידיים, הנותן לו הוא מדין מתנה ואין ליתן מכספי צדקה.
5. החובה להשלים לעני "די מחסורו" שהיה רגיל לו, יש אומרים שזאת חובת היחיד (רמב"ם) ויש אומרים שזו חובת הציבור בלבד (ב"י, רמ"א).
6. אין לתת מעשר עני אלא למי שאין לו פרנסה קבועה, אולם לא למילוי "די מחסורו" אשר יחסר לו, ולא לצורך קרנות עתידיות, רק לאכילת העני.

הרב אהוד אחיטוב

נתינת פירות מעשר עני או את שווים – לעניים

שאלה:

מצוות נתינת מעשר עני מיוחדת; מחד, קשורה היא למתנות כהונה ולוויה, ומאידך היא כמצוות צדקה רגילה של נתינת עשירית מהפירות לעניים¹. עקב זאת, עולה שאלה: האם ניתן לקיים מעשר עני בנתינת שווי הפירות לעניים או לקופות צדקה הדואגות לעניים – במקום לתת את הפירות עצמם?

א. מעות במקום פירות מעשר ראשון או מעשר עני

1. הלוואה מראש לעני לפני ההפרשה

האפשרות לתת מעות במקום מעשר ראשון או מעשר עני נידונה בפוסקים בנוגע לתקנת הלוואה שהובאה במשנה, וזו לשונה:

המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן, מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין ואינו חושש שמא מת הכהן או הלוי או העשיר העני...².

1 בשו"ת "מנחת שלמה" (ח"א סימן נג אות ב) כתב: "נראה שאף שתרומ"מ בזה"ז רק מדרבנן, מ"מ לאחר שכבר הפריש וקרא שם מעשר עני הרי זה חשיב כמפריש צדקה לעניים ונעשה ממש ממון עניים מדאורייתא, דאע"ג שאינו מפריש אותו מרצונו הטוב מפני שהוא רוצה ליתן צדקה לעניים אלא רק מחמת חיוב שהטילו עליו חכמים, מ"מ לאחר שכבר קרא שם שפיר זכו בהם העניים מדאורייתא".

2. גיטין ל ע"א.

משמע מתקנה זו, שהבעלים יכולים לאכול פירות מעשר ראשון ומעשר שני לאחר ההפרשה, משום שהפירות הם חולין ומותרים באכילה בהסכמת הלוי או העני.³ אולם כפי שנתבאר בגמרא⁴, אין תועלת בהלוואה זו ללא החיוב הבסיסי של קיום מצוות נתינת המעשרות. לפיכך, מיד בראשית הדיון שאלה הגמרא: האם מועילה הלוואה זו בכל מקרה: "ואף על גב דלא אתו לידיה?"⁵

על כך השיבה הגמרא בשלוש דעות:

אמר רב: במכרי כהונה ולויה; ושמואל אמר: במזכה להם ע"י אחרים; עולא אמר: הא מני? ר' יוסי היא, דאמר: עשו את שאינו זוכה כזוכה. כולהו כרב לא אמרי, במכרי לא קתני; כשמואל לא קאמרי, במזכה לא קתני; כעולא נמי לא אמרי, כיחידאה לא מוקמינן.

רב ושמואל מעמידים את המשנה במציאות כזו שהלויים או העניים אכן זכו בפירות. לדעת רב מדובר במכרי כהונה ולויה⁶, ואילו לדעת שמואל מדובר בפירות שהבעלים הקנו אחר ההפרשה על ידי אדם שלישי שזכה עבורם בפירות.

לעומת זאת, לדעת עולא יש כאן חידוש עקרוני, שחכמים החשיבו את הכוהנים, הלויים או העניים כמי שזכו בפירות - אף שלא נעשה כאן שום מעשה קניין.

הראשונים נחלקו האם הלכה כעולא או כרב ושמואל, וההשלכה המעשית תהיה, האם ניתן ליישם תקנה זו של הלוואה מראש בלא שום הקנאה של פירות המעשר?

3. רש"י (גיטין ל ע"א, ד"ה "להיות מפריש עליהן מחלקן") התייחס גם לתועלת שבהלוואה לכהן - אלא שפירות תרומה אסורים לישראל - גם כשהוסרה הבעיה של גזל השבט.

4. שם.

5. שם.

6. ראה הערות 10 ו-11 לקמן.

2. דעת הסוברים שהלכה כעולא

התוספות במסכת גיטין פוסקים כדעת עולא⁷. ראייה לשיטתם, הם מביאים מכך ששמואל אינו חולק על עולא, שהרי שמואל עצמו פסק במקום אחר כדעת רבי יוסי ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה"⁸, וכך נאמר בגמרא⁹:

השוכר את הפועל – ילקט בנו אחריו, למחצה לשליש ולרביע – לא ילקט בנו אחריו. רבי יוסי אומר: בין כך ובין כך ילקט בנו ואשתו אחריו. ואמר שמואל: הלכה כרבי יוסי.

בגמרא מבואר, כי פועל הקוצר שדה יכול להביא את בנו הקטן על מנת שייטול מתנות עניים באותו שדה, בזמן שהוא עצמו עובד בקציר. כפי שביאר רש"י¹⁰, מחלוקת ת"ק ור' יוסי היא בדבר אדם שקיבל שדה באריסות, האם גם הוא יכול להביא את בנו ללקוט שהרי הוא כבעל השדה שאסור לו ללקוט ממנה. לדעת ת"ק גם בנו של אדם זה אסור בלקט, כיוון שאביו זוכה בלקיטתו. לדעת ר' יוסי, הבן זוכה לעצמו בתקנת חכמים ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה". זאת, משום שכל העניים מעוניינים באפשרות להביא את בניהם ללקט מתנות עניים מהשדות שקיבלו באריסות. באותה סוגיה שמואל פסק במפורש כר' יוסי.

ראייה נוספת הביאו התוספות מדין ספק בכור, שאף על פי שאינו חייב כבכור ודאי לתת את כולו לכהן, חייב לתת ממנו מתנות כהונה (זרוע, לחיים וקיבה) – חיוב שקיים גם אם זו בהמת חולין. דין זה קיים אף אם נולדו לישראל שתי בהמות שכל אחת מהן ספק בכורה. אולם, אם הוא נתן אחת מהן לכהן מרצונו, נאמר במשנה: "כל שחליפיו ביד כהן פטור מן המתנות"¹¹, וביארה

7. גיטין ל ע"א ד"ה "כיחידאה".

8. שם.

9. בבא מציעא יב ע"א.

10. שם.

11. בכורות פ"ב מ"ו.

הגמרא¹² שדין זה הוא לשיטת ר' יוסי הסובר ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה". כלומר, חכמים זיכו לכהן את המתנות כאילו הגיעו לידו והחזירם לישראל – אף שלא היה כלל מעשה קניין. דייקו מכך התוספות, שאם באותם שני מקרים פוסקים כרבי יוסי ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה", אין שום סיבה שלא לומר "עשו את שאינו זוכה כזוכה" גם במקרה של תקנת הללוואה. לדעתם, הסיבה שהגמרא העדיפה להעמיד את המשנה שלא כעולא היא רק משום שהוא מעמיד כדעת יחיד, אך אין זה שולל את העובדה שהלכה כאותה דעה.

3. הסוברים שאין הלכה כעולא

התוספות במסכת בבא מציעא¹³ ביארו שדעת שמואל ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה" חלה דווקא במקרה של מתנות עניים כיוון שמסתמא הדבר נוח לכל העניים כמו שנתבאר לעיל, אך במקרה של תקנת הללוואה שמואל חולק על עולא. גם הרשב"א¹⁴ בסוף דבריו ביאר שאין הלכה כעולא, היות שיתכן מאוד שגם ר' יוסי אינו אומר ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה" במקרה זה. טעם החילוק הוא על פי דברי הירושלמי¹⁵, שאף ר' יוסי סובר כן, רק במקרה שהחפץ הגיע לידי האדם. למשל, במקרה שבנו של הפועל ליקט – זיכו אותו במה שהגיע לידו, אף שבסתמא אין לו כוח זכיה. כמו כן, במקרה של ספק בכורות עשו את הכהן כזוכה במתנות, כיוון שאחד מהספקות נמצא בידי הכהן. לעומת זאת, במקרה של תקנת הללוואה, הפירות לא הגיעו ללוי או לעני כדי שאפשר יהיה לומר "עשו את שאינו זוכה כזוכה". כן כתב המאירי¹⁶ ש"רוב הפוסקים פסקו בזו כרב ושמואל".

12. בכורות יח ע"ב.

13. בא מציעא יב ע"א ד"ה "ואמר שמואל".

14. גיטין ל ע"א ד"ה "הא"

15. גיטין פ"ה ה"ז.

16. גיטין ל ע"א ד"ה "ומשנתינו".

4. שיטת הרמב"ם

בדעת הרמב"ם נחלקו המפרשים, משום שבהלכות בכורים¹⁷ פסק כר' יוסי, וז"ל:

ספק בכור חייב במתנות מכל צד, שאם בכור הוא כולו לכהן ואם אינו בכור מתנותיו לכהן, ואם נסתפק בשנים ולקח הכהן האחד מספק הרי השני פטור מן המתנות, עשאוהו כמי שזכה בו הכהן ונתנו במומו לבעליו.

כמו כן, בנוגע לפועל שנשכר לעבוד בשדה, פסק הרמב"ם¹⁸ כרבי יוסי, וז"ל: ויש לפועל להביא אשתו ובניו ללקט אחריו, ואפילו שכרו ליטול חצי הקציר או שלישו או רביעו בשכרו.

אולם בתקנת ההלוואה¹⁹ לא הביא את דעת עולא אלא רק את האוקימתות של רב ושמזאל וז"ל:

המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש על אותן המעות מחלקו מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין... כיצד מפריש עליהן מפריש תרומה או מעשר-ראשון או מעשר-שני מפירותיו ומזכה בהן על ידי אחר לאותו כהן או הלוי או העני שהלווה, ואם היו רגילין ליטול ממנו והוא רגיל שלא יתן אלא להן אינו צריך לזכות על ידי אחר, ואחר שמפריש מחשב כמה שוה זה שהפריש ומנכה מן המלוה עד שיפרע כל חובו ומוכר התרומה לכל כהן שירצה ואוכל המעשרות.

נראה, מתחילת דבריהם של המהר"י קורקוס²⁰ והכס"מ²¹ כי הבינו שהרמב"ם סובר שאמרינן "עשו את שאינו זוכה כזוכה" גם בנידון שלנו, וכן למד

17. רמב"ם הלכות בכורים פ"ט ה"ג.

18. רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ד הי"א.

19. הלכות מעשר פ"ז ה"ה-ה"ו.

20. הלכות בכורים שם, ד"ה "אבל".

21. שם, ד"ה "נסתפק".

היש"ש²² את דעת הרמב"ם²³. אולם המהר"י קורקוס²⁴ נקט בסופו של דבר כפי חילוקו של הרשב"א, בין מציאת קטן וחליפין של ספק בכור לבין תקנת הלוואה, וכן כתב מרן בכס"מ²⁵ בקיצור לשון. מתוך דבריהם, נראה שדעתם נוטה להבנה זו; משום שכתבו כך בסיום דבריהם וכן משום שנקטו שניהם כן בשאלה דומה, בנוגע לתשלום כסף לכהן במקום בשר הזרוע, הלחיים והקיבה עצמם. בשאלה זו דן הרדב"ז²⁶ וכתב שהדבר אפשרי על סמך הסברא "מה לי הן מה לי דמיהן"²⁷. כלומר, כיוון שאין בשר המתנות נאסר לישראל, לכתחילה רשאי הוא לתת את שוויים. אולם המהר"י קורקוס דחה את חידושו של הרדב"ז וכתב שתחילה יש להקנות את המתנות לכהן כפי שציוותה התורה ורק לאחר מכן ניתן לקנותם ממנו בכסף²⁸. מן האמור לעיל, מוכח כי המהר"י קורקוס נקט להלכה את פירושו השני לדעת הרמב"ם.

22. גיטין פ"ג סי' יט.

23. יתכן שכתבו כן בתחילת דבריהם כפי מה שדייק היש"ש (גיטין פ"ג סי' יט) מדברי הרמב"ם בפיהמ"ש (בכורות שם) שקיים דמיון גדול בין המקרה של בכורות למקרה של מלווה מעות עבור הפרשת תרו"מ עתידיים, בשונה מהמקרה של השוכר את הפועל שלוקט בנו על ידו וכפי דעת התוס' (ב"מ יב ע"א ד"ה ואמר שמואל).

24. הלכות בכורים פ"ט ה"ג שם.

25. שם.

26. ח"א סי' שמ

27. בדבריו (שם) הוא מסתמך על שיטת הבה"ג שניתן לתת לכהן חלקים אחרים מבהמה במקום הזרוע, הלחיים והקיבה, ונביא את לשונו: "אבל מוטל עלי לקיים המנהג ואומר, דסמכו להם על בעל הלכות שכתב וז"ל, ואי ניחא לכהן למשקל בישראל חלופי מתנות הרשות בידו עכ"ל. ומינה נמי דאי ניחא ליה למשקל דמיהו הרשות בידו דמה לי הן ומה לי דמיהן" (בעקבות זאת חידש הרדב"ז [שם] שאם מחילים את הכלל "מה לי הן מה לי דמיהן" ממילא גם יכולים לקבוע מראש את השווי הכספי שיקבל הכהן - שהרי לדעתו אין חיוב להקנות לו את בשר הזרוע, הלחיים והקיבה עצמם, אלא את דמיהם בלבד - וזו כבר שאלה האם שווה לכהן לקבל במעות זמינות במקום בשר שלא תמיד יש בו צורך).

28. דברי המהר"י קורקוס נאמרו בנוגע למנהג לתת את דמי מתנות "זרוע, לחיים וקיבה" לכהן לפני השחיטה. המהר"י קורקוס שלל מנהג זה בכמה ראיות ובסיום דבריו כתב: "אף על פי שדברים אלו שכתבתי פשוטים הם בעיניי - להיות כי ידעתי כי יש מפקפקים בדבר בטענות חלושות לעני"ד - וגם כי מנהג זה כפי הנראה הנהיגו אותו על פי חכם או חכמים לכך כתבתי וביררתי הדברים..."

5. שיטות השו"ע והרמ"א

בדרך זו פסק מרן בשו"ע²⁹ (כפי שכתב הוא עצמו בסוף דבריו בכס"מ) והתיר לנהוג כדעת הרדב"ז, רק כשאין כהן שאפשר לזכות לו מתנות אלו³⁰, וז"ל השו"ע:

אם אין שם כהן, ישום המתנות בדמים ואוכלם ונותן הדמים לכהן.

מדברי השו"ע מוכח שנקט למעשה כהסבר השני בדעת הרמב"ם שלא אומרים "עשו את שאינו זוכה" בתקנת ההלוואה – מהטעם שהובא לעיל. כך גם פסק ה"פרי חדש"³¹ לעניין מתנות כהונה, וז"ל:

אבל אם יש שם כהן מלתא דפשיטא שצריך ליתן לו המתנות בעצמם ולא דמיהן. והאידינא לעולם שמים אותם בדמים ונותנים הדמים לכהנים והכהן מתרצה בעל כרחו כדי שיהיו רגילים ליתן לו המתנות, וכל זה הוא מנהג משובש וראוי לבטלו.

על כך הוסיף החיד"א ב"מחזיק ברכה"³² שאכן מנהג זה התבטל, וז"ל:

והן היום בעיר עוז לנו ציון קרית מועדינו זו ירושלים ת"ו, ובעיה"ק חברון ת"ו, נתבטל המנהג הזה ואדרבה משתדלים לקנות גדיים כדי לקיים המצווה לא זולת....

אולם מלשון הרמ"א בהלכות צדקה³³ משמע שפסק לא כדעת מרן השו"ע, שהרי פסק בסתמא:

29. יו"ד סי' סא סעי' י.

30. לכאורה, צריך לדון מדוע שלא יזכה על ידי אחר את הבשר ואח"כ יחפש את הכהן כפי מה שפסק הרמב"ם לגבי תקנת ההלוואה – ויתכן שמזיקים אותו לזכות לכהן את המתנות על ידי אדם אחר, רק אם יכול הכהן לקבלם באופן ממש.

31. יו"ד סי' סא ס"ק טז.

32. יו"ד סי' סא ס"ק יט.

33. יו"ד סי' רנז סעי' ה.

מי שמפריש מעשרותיו והלוה לעני משלו, מפריש מעשר שלו ומחשב על זה שהלוה לעני, ומעכב לעצמו מה שהפריש.

הרמ"א לא ציין שיש להקנות תחילה לעני את פירות המעשר, ודייק מכך הש"ך³⁴ שהרמ"א פסק כעולא, וז"ל הש"ך:

...ואע"ג דקאמר התם כולוהו כעולא לא קאמרי כיחידאה לא מוקמינן - היינו כמ"ש התוס' שם דמסתברא ליה לאוקמי מתניתין אפילו כרבנן אבל להלכתא קי"ל כר' יוסי כדפסיק שמואל גופיה בפ' קמא דב"מ (דף י"ב) ואפשר שזה דעת הרב שכתב בסתם שיכול להפריש עליו ולא ביאר שצריך לזכות ע"י אחר.

אולם, מתוך דברי הש"ך משתמע שנוקט הוא כדעת הפוסקים שאין לומר במקרה זה "עשו את שאינו זוכה כזוכה". אמנם, בשו"ת "נודע ביהודה"³⁵ כתב שהרמ"א הקל רק במעשר כספים שחיובו הוא מדרבנן. כגון: אדם שהלווה מראש כסף לעני על חשבון מעשר כספים שעתיד להפריש במשך השנה. אך בתרו"מ מודה הרמ"א שאין להקל כדעת עולא, כיוון שחיוב נתינתם עיקרו מן התורה³⁶. מדבריו מתברר, שגם הרמ"א מסכים לדעת השו"ע³⁷ שיש להקנות תחילה את פירות המעשר לעני או לגבאי צדקה בדרכים השונות, לפני שנותנים לו את תמורתו. כן נקט למעשה "כף החיים"³⁸, כן נראה דעת החזו"א³⁹ וכן פסק "המעשר והתרומה"⁴⁰. כמה מתאימים לכאן דברי החיד"א ב"מחזיק ברכה"⁴¹:

34. שם ס"ק יג.

35. מהדורה קמא יו"ד סי' עג.

36. ועי' ב"המעשר והתרומה" (פ"א הע' כ) שהנוב"ס"ל כן גם בתרו"מ בזה"ז שהם מדרבנן, כיוון שיש חיוב נתינה באופן ודאי, אך יש להקל כשעצם חיוב הנתינה הוא בספק.

37. סי' סא סעי' י.

38. סי' סא ס"ק נג.

39. מעשרות סי' ח ס"ק ה"ד"ה "ורדב"ז".

40. פרק א סעי' יא.

41. שם.

וכן ראוי לחזור לקיים מצוותו יתברך כהלכתה... ביראה ואהבה ושמחה רבה.

אמנם, כאשר אין אפשרות לאדם לזכות לגבאי צדקה את המעשר עני בשעת ההפרשה, הוא רשאי להפריש תרו"מ ולהעריך את דמי המעשר עני על מנת לתת אותם לעניים לאחר מכן, כפי שפסק השו"ע⁴² לעניין מתנות כהונה⁴³.

ב. נתינת מעשר עני על ידי התחייבות

נתינת פירות מעשר עני גופם לעניים או לגבאי צדקה היא הדרך הפשוטה ביותר לקיים את המצווה, אך יש כמה מניעות מבחינה מעשית, כיוון שהיא דורשת לעשות מעשה קניין אחר כל הפרשה. בדרך זו, עלול להיווצר מצב שבו אנשים לא יקיימו את מצוות הנתינה⁴⁴, הן מחמת הקושי למצוא בכל פעם את העני הראוי לקבל מעשר עני, והן מחמת המורכבות שבדבר. למשל, שכחים המקרים שבהם אדם מפריש תרו"מ מפירות אחדים מגינתו הפרטית, ואין זה מעשי להביא לביתו של העני חצי פרי וכדומה. כמו כן, חקלאי הקוטף מטע שלם, כאשר מפריש תרו"מ, הוא יצטרך לשקול ולהפריד עשירית מהפירות שלעתים מדובר בעשרות טונות לצורך מעשר עני, ולדאוג להביאם לוועדי צדקה שמחלקים לעניים ויש בדבר טורח גדול.

לאור זאת, הורו לנו הגר"א שפירא זצ"ל והגר"מ אליהו זצ"ל – בתקופת כהונתם כרבנים הראשיים לישראל – להשתמש בתקנת ההלוואה מראש לעניים באמצעות גבאי צדקה. בעל הפירות שהוא המלווה, חותם על חוזה הלוואה מראש, דרך 'בית האוצר' עם העניים שהם הלווים, על סכום מסוים

42. סי' סא סעי' י.

43. ועי' למו"ז בשו"ת "ישכיל עבדי" (ח"ה יו"ד סי' כז אות ה), שהסתמך במצב מסוים על נתינת דמי מעשר עני בלא הקנאת פירות המעשר מראש.

44. ראה מאמרו המקיף של הרב עזריאל אריאל שליט"א (התורה והארץ ח"ב עמ' 65 ואילך) הדן בכל היבטים השונים של נתינת מעשר עני.

שהם 'דמי המנוי', וכן מתחייב לתת במשך אותה שנה את פירות המעשר עני רק ל'קרן מעשר עני' של 'בית האוצר'. על פי שיטת התוספות, יש להתחייבות זו דין של "מכרי עניים"⁴⁵. באופן זה, כל פעם שמנויי קרן המעשרות מפרישים מעשר עני, מיד זוכים בו העניים ע"י גבאי הקרן שהם "יד עניים"⁴⁶, ושווי פירות המעשר מתקזז מן ההלוואה שנתנה לעניים, וכספי ההלוואה נהפכו לממון עניים. גבאי קרן 'בית האוצר' דואגים להעבירו לאנשים נזקקים באזורים שונים בארץ. בדרך זו, אדם מקיים מצוות נתינת מעשר עני בכל פעם שהוא מפריש תרו"מ - בלא פעולת קניין כלשהיא.

45. מדין מתנה מועטת, שהרי אין לבעלים בפירות המעשר אלא טובת הנאה הנחשב שווי מועט, שדי בהתחייבות כדי להחשיבה כנתניה. כן כתב היש"ש (גיטין פ"ג סי' יט) על פי ה"מרדכי".

46. על פי המעשה המובא במס' מעשר שני (פ"ה מ"ט) שבו זיכה רבן גמליאל את המעשר עני על ידי רבי עקיבא שהיה גבאי צדקה.

הרב דורון ותקין

מכרי עניים במעשר עני

מן הדין, בשנה זו (שנת מעשר עני) מפרישים את המעשר ונותנים את הפירות עצמם לעניים. אבל בזמננו, בגלל הקשיים המעשיים למצוא עני ולתת לו את הפירות עצמם, נמצאו כמה פתרונות נוחים יותר. בית האוצר שעל יד "מכון התורה והארץ" בחר לתת את הפירות בדרך של מכרי עניים.

א. מהו מכר עני?

המשנה¹ מציעה דרך מעשית לנתינת מעשר עני: להלוות מראש לעני סכום כסף ופירעון ההלוואה יעשה על ידי השארת פירות המעשר בידי הבעלים. כלומר, הוא מקזז את שויים מהחוב של העני. בדרך זו, הבעלים אינם צריכים להעביר את הפירות לעני בכל פעם שמפרישים מעשר, הם יכולים להשאיר את הפירות אצלם והעני יקבל את חלקו בלא שום עיכוב.

בדרך נוחה זו ישנו קושי אחד: כיצד זוכה העני בפירות, כך שהשאתם אצל הבעלים תיחשב החזרת החוב מהעני (הלווה) לבעלים (המלווה)?

הגמרא² מציעה לקיים את ההסכם המוצע במשנה על ידי מכרי עניים.

לדעת רש"י והרמב"ם, כשהעני הוא מכרו ואהובו של הבעלים ומקבל ממנו בקביעות את מעשר העני, שאר העניים יודעים מראש שלא יקבלו ממנו. זאת אומרת, הם מתייאשים מהאפשרות לקבל מעשר מהבעלים האלו וממילא

1. גיטין ג, ז.
2. גיטין ל ע"א.

המעשר שייך רק לאותו עני שהוא המכר של הבעלים. הרמב"ם מעיר: "ואם היו רגילים ליטול ממנו, והוא רגיל שלא יתן אלא להן אינו צריך לזכות ע"י אחר"³.

לדעת התוספות⁴ ההקניה במכרים מבוססת על העיקרון ההלכתי של "מתנה מועטת", דהיינו, המבטיח לחברו מתנה מועטת, אסור לו לחזור בו מהבטחתו. במתנות עניים יש טובת הנאה לבעלים, שכן הם יכולים לבחור לאיזה עני לתת את המתנה. הואיל וטובת הנאה היא משהו מועט ואסור לבעלים לחזור בהם מהבטחתם לאותו "מכר", נמצא שלעני יש הבטחה מהבעלים לקבל את המעשר. משום כך ההבטחה הרי היא כקניין והמעשר קנוי לעני.

ראשונים אחרים מסבירים, כי הדין של מכרי עניים הוא אחת מתקנות חכמים. הווה אומר, כדי לאפשר זכייה קלה ונוחה במתנות, קבעו בעניין זה תקנה מיוחדת לטובת העניים⁵.

ב. כיצד עושים מכר?

תשובה לשאלה זו תלויה במחלוקת הראשונים שהוזכרה לעיל: לפי דעת רש"י והרמב"ם נראה שצריך לתת לאותו עני שלוש פעמים רצופות, כי רק לאחר שלוש פעמים שאר העניים מתייאשים וכך הורה לכתחילה מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל. לפי דעה זו, אפשר לחלק את המתנה לשלושה חלקים ולתת כל חלק בנפרד לאותו עני. הקניין יהיה קניין גמור (בנתינה ממש או בזיכוי על ידי אדם אחר) ולאחר מכן יהפוך העני להיות מכרו של הנותן. מכאן ואילך יוכל הנותן לתת לעני את המעשר בדרך של מכרי עניים.

3. רמב"ם הלכות מעשר פ"ז ה"ו.

4. בבא קמא קכג ע"ב.

5. וכן בנוגע לשאר מתנות כהונה ולויה. עיין עליות דרבנו יונה שם ועוד ראשונים, ועי' התורה והארץ ב עמ' 86-87.

נראה, כי בשעה שהעניים מצפים לקבל מעשר, הנתינה לעני מסוים שלוש פעמים ברציפות יוצרת הרגל וגורמת לשאר העניים להתייאש מקבלת מעשר מבעלים אלו. הרגילות נוצרת על ידי חזרה על הפעולה שלוש פעמים. אבל אם העניים אינם מצפים לקבל את פירות המעשר (כמו בזמננו שאינם רגילים לחשוב כלל על המעשר), או שהנותן הודיע ופרסם מראש שייתן רק לעני אחד ולכן אינם חושבים על קבלת המעשר – אין צורך בשלוש פעמים.

לדעת התוספות נחוץ לסכם מראש ולהתחייב לפני העני (בכתב או על פה) על נתינת המעשר, מיד אחרי הסיכום אפשר להעביר לו מעשר בדרך של מכרי עניים.

לדעת הסוברים שיש כאן תקנה מיוחדת של חכמים, נראה שדי בנתינה פעם אחת ולאחר מכן המתנה קנויה לעני מיד לאחר הפרשתה.

למעשה: לכתחילה, יש לתת לאותו עני שלוש פעמים ולסכם עימו כי ימשיך הנותן לתת בקביעות לעני זה. אמנם בזמננו, כאמור לעיל, העניים בין כה וכה מיואשים מהמעשר, לכן יכול לסכם עם עני אחד וטוב יותר שיפרסם זאת רבים. אבל, גם בלי פרסום, עצם הסיכום מוכיח שברצונו לתת רק לעני זה וכל שאר העניים כבר מיואשים מלקבל. אותו העני יהיה "מכר" ויוכל לקבל בדרך של "מכרי עניים" גם אם לא קיבל שלוש פעמים ברציפות.

ג. האם אפשר לתת מעשר או חלק ממנו לעני נוסף, בזמן שיש כבר מכר עני?

נראה שהתשובה לשאלה זו תלויה גם היא בסברות שהזכרנו לעיל: אם דין מכרי עניים מתבסס על ייאוש של שאר העניים, אזי ברגע שהבעלים נותן חלק מהמעשר לעני אחר, שאר העניים אינם מתייאשים מקבלת חלק מהמעשר. אולם, אם דין מכרי עניים מתבסס על מתנה מועטת, מסתבר שמותר לתת חלק מהמתנות לעני, ובלבד שבשעת התקשרותו עם המכר יסכם איתו שנותן

לו רק חלק מהמעשר. למעשה, נוהגים כמו שכותב הרמב"ם: "ואם היו רגילים ליטול ממנו, והוא רגיל שלא יתן אלא להן אינו צריך לזכות ע"י אחר".⁶ לכן, לא ייתן את המתנה לעני אחר, כדי שלא יפגע בחזקת העני-מכר שכבר יש לו. עם זאת, את כספי הצדקה יכול לתת לכל עני.

ד. נתינת מעשר עני על ידי גבאי צדקה

אפשר לקבוע מכרי עניים דרך גבאי צדקה, מפני שכל העניים מתייאשים בשעה שידוע כי הגבאי מקבל את המעשר עבור עניים שהוא מטפל בהם. "בית האוצר" שעל יד "מכון התורה והארץ", משמש גבאי צדקה למעשר. כאמור לעיל, המכון סיכם מראש עם עני מסוים לתת לו בקביעות את המעשר. לפיכך, המנויים בקרן יקפידו לתת את מעשר העני דרך הקרן בלבד, כדי שלא תפגע חזקת העני-המכר.

6. רמב"ם שם.

הרב עזריאל אריאל

עני היכול לקבל מעשר עני

שאלה

כיום, נדיר למצוא עני שאין כלל מי שמפרנס אותו, מפני שכמעט כל העניים מקבלים קצבאות מן הביטוח הלאומי כמו כן, תלמידי ישיבה מתפרנסים מידי הישיבה או מקבלים מלגה מהכולל, וכן יש סטודנטים המקבלים מלגה מן האוניברסיטה. בחלק מן המקרים, הקצבה מספיקה למחייתם של אותם אנשים. האם אפשר לתת מעשר עני גם לאנשים אלו?

1. דין "מי שאין לו מאתיים זוז"

במשנה¹ נאמר ש"עני" הוא מי שאין לו מאתיים זוז, שהם אמצעים המספיקים לפרנסה של אדם למשך שנה אחת. למעשה, נפסק להלכה ש"עני" כיום הוא אדם שאין לו קרן שיכול להתפרנס מהרווחים שלה². מכאן למדו הפוסקים בדורנו, כי "עני" הוא כל אדם שאין לו מקור הכנסה קבוע בסכום היכול לספק את צרכיו המינימאליים, ללא מותרות³. לכן, כל מי שמקבל משכורת, רווח או קצבה בסכום המספיק למחייתו – אינו נקרא "עני", אך אם מקורות ההכנסה שלו אינם מספיקים למחייתו (כגון: משכורת נמוכה, הוצאות רפואיות חריגות וחובות) – הרי הוא "עני".

1. פאה פ"ח מ"ח.

2. שו"ע יו"ד סי' רנג סעי' ב.

3. עיי' "הליכות שדה" גליון 41 עמ' 11, בשם הגרש"ז אוירעבך; גליון 64 עמ' 17, בשם החזו"א; שו"ת "שבט הלוי" ח"ב סי' קכ"ה, בהערה לסי' רנג סעי' ב.

אמנם, יש לשאול: האם הגדרת "עני" תלויה רק במצב הכלכלי של האדם או גם במקורות הפרנסה שלו? מענה לשאלה זו יתבאר להלן.

2. שיטת ה"קהילות יעקב"

ה"קהילות יעקב"⁴ מבדיל בין שני סוגים של מקבלי קצבאות:

א. אישה שבעלה מפרנסה כיאות, אף אם אינה עובדת, הרי היא "עשירה"⁵. זאת משום שבעלה חייב בפרנסתה מתנאי הכתובה.

ב. לעומת זאת, בדינו של ילד קטן, שאביו חייב לפרנס אותו מתקנת חכמים⁶ – כתבו הפוסקים שאביו אינו יכול לתת לו כספי מעשר, משום שאין אדם פורע חובו במעשר עני⁷. מכאן, שילד קטן נקרא "עני" למרות שאביו מפרנס אותו⁸. קל וחומר, ילד גדול שאביו אינו חייב בפרנסתו.

ה"קהילות יעקב" מסביר את ההבדל כך: אישה מקבלת את פרנסתה מבעלה מכוח זכות ממון שיש לה. אין זו רק חובה של הבעל לפרנס אותה, אלא זכות שלה לקבל ממנו. לעומת זאת, ילד קטן, אמנם אביו חייב לפרנס אותו, אבל זו חובה של האב ולא זכות של הבן.

בהשלכה למציאות ימינו, יש הבדל בין כמה סוגים של קצבאות:

א. קרן פנסיה או דמי ביטוח – אדם מקבל מהן את הקצבה שלו בזכות, כמו אישה מבעלה.

ב. מלגה – שמקבלים תלמיד ישיבה, אברך בכולל אברכים (אם משכורתה של אשתו אינה מספקת למחייתו) או סטודנט באוניברסיטה. אף אם

4. סוכה סי' כט.

5. ר"ן נדרים פ"ג ע"ב ד"ה אימא סיפא; "מנחת ביכורים" ו"חזון יחזקאל" לתוספתא מע"ש פ"ד ה"ח

6. כתובות מט ע"א.

7. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס ברלין סי' עה; ט"ז יו"ד סי' רמט ס"ק א.

8. וכ"כ בקובץ הערות ליבמות, ביאורי אגדות סי' ב אות ו.

המלגה גבוהה, אין הם מקבלים את המלגה בזכות אלא בחסד, ובמקרים רבים נותן המלגה יכול באופן שרירותי להפסיק לתת אותה, מבלי שתהיה אפשרות לתבוע אותו לדין. לכן מסיק ה"קהילות יעקב" כי לתלמידי ישיבות וכוללים יש דין של עניים ואפשר לתת להם צדקה ומעשר עני. כך הורה מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל וכך הסיק הגר"ח קנייבסקי בספרו "דרך אמונה":

נראה שהלומדים בכולל או בישיבה המממנת להם את דמי שכירות הדירה מידי חודש כדי צרכם בכל חודש, כיוון שההנהלה לא התחייבה לתת להם את דמי השכירות אלא על פי הצורך ואי אפשר לתובעם לדין, או שהרשות ביד ההנהלה להוציאם מהדירה על פי רצונה – דינם כעניים ממש המתפרנסים מן הצדקה; ומותר להם ליטול צדקה, לקט, שכחה ופאה ומעשר עני, אם אין להם מאתיים זוז. אבל אם ההנהלה התחייבה לממן באופן מוחלט את דמי שכירות הדירה בשנה זו, וגם אי אפשר לסלק את הדיירים מן הדירה תוך השנה – אז הוי כאילו יש להם פרנסה לשנה. וכן כל כיוצא בזה.

ג. קצבאות סעד – מה שאדם מקבל מהן הוא חסד שהמדינה עושה עם הנזקקים, כמו אב המפרנס את בנו. אמנם המדינה מחויבת לשלם את הקצבאות הללו מכוח חוק הביטוח הלאומי ומכוח דמי הביטוח שכל עובד במדינה חייב לשלם, אבל הנזקק מקבל את קצבתו בחסד ולא בזכות. אכן, הממשלה יכולה לתקן בכל פעם תקנות חדשות ולשנות את גובה הקצבה שהאדם מקבל. יכולתו של הנזקק לתבוע את "המוסד לביטוח לאומי" קיימת רק כל זמן שהתקנות לא השתנו. אין הדבר דומה למי שביטח את עצמו בחברת ביטוח, שהחברה אינה מוסמכת לקצץ בקצבתו בצורה שרירותית ובניגוד לתנאי הפוליסה. לכן, יש להסתפק בדינו של מי שמקבל קצבת ביטוח לאומי המספקת את צרכיו (כגון דמי אבטלה), האם הוא מוגדר כ"עני".

9. שם.

3. השיטה החולקת

מאידיך גיסא, יש להביא ראייה לכך שגם אשתו של אדם עשיר מוגדרת כענייה. כך משתמע מהמשנה במסכת נגעים¹⁰:

"מביא אדם על ידי בנו, על ידי בתו, על ידי עבדו ושפחתו – קרבן עני...
ר' יהודה אומר: אף על ידי אשתו מביא קרבן עשיר..."

מסבירים המפרשים¹¹ שאדם אינו יכול להביא קרבן עני בעבור אשתו משום ש"אשתו כגופו", משמע שהיא מוגדרת כענייה. לעומת זאת, לפי מה שכתבנו לעיל, היה צריך לומר שאשתו של אדם היא עשירה, מפני שבעלה חייב בפרנסתה. אכן, כך כתבו גם כמה ממפרשי התוספתא¹², כי אין אדם נותן לאשתו מעשר עני משום ש"אין אדם פורע חובו במעשר עני"¹³.

יתירה מזאת, המשנה קובעת שגם עבור עבדו מביא אדם קרבן עני. אם היה מדובר בעבד כנעני, שרבו יכול לומר לו "עשה עמי ואיני זנך"¹⁴, אכן אפשר היה לומר שרק מי שאין לו זכות ממון מוגדר כ"עני". אבל נראה ברור כי, המשנה עוסקת גם בעבד עברי שהאדון חייב על פי דין לפרנס אותו¹⁵, ואף על פי כן אין הוא מוגדר כ"עשיר" אלא "עני". על פי דברי המשנה, יש לומר שרק מי שמתפרנס מיגיע כפיו או מכסף הנמצא בידו נקרא עשיר; אבל מי שאחרים מפרנסים אותו – אפילו כאשר זו חובתם המוחלטת – הרי הוא "עני".

אולם, נראה לענ"ד שאף לפי הגדרה זו יש לחלק – באותם המקבלים קצבאות בחסד ולא בזכות – בין מי שמקבל פרנסה לפי צרכיו שהוא תלוי במי שמפרנס אותו ולכן נקרא "עני", לבין מי שמקבל קצבה קבועה ומחליט כיצד להשתמש

10. פרק י"ד משנה י"ב.

11. רמב"ם בפירוש המשניות וכן רע"ב ותפארת ישראל.

12. תוספתא מע"ש פ"ד ה"ח

13. עיי' חסדי דוד הארוך, פירוש ר' יונה ב"ר גרשון; תוספתא כפשוטה עמ' 769, ועיין לעיל הערה 5.

14. גיטין יב ע"ב.

15. רמב"ם הלכות עבדים פ"א ה"ט.

בה על פי סדרי העדיפויות שלו ונקרא עשיר. אם כן, מי שמתפרנס מקרן פנסיה או מדמי ביטוח של חברה פרטית, שהן חייבות לו הקצבה חודשית קבועה – נקרא "עשיר"; אך אדם הלקוי בשכלו שנמצא במוסד לבעלי לקויות שכליות ומקבל מהמוסד לפי צרכיו – נקרא "עני"¹⁶.

מסקנה

- א. מי שאין לו אמצעי קיום המספיקים למה שמקובל כיום כמינימום הכרחי – מוגדר כ"עני".
 - ב. בחור שאביו מפרנסו, וכן תלמיד ישיבה ומי שמקבל מלגה מכולל אברכים או מאוניברסיטה – מוגדר כ"עני", אף אם הוא מקבל את כל צרכיו.
 - ג. מי שמקבל קצבה קבועה (המספיקה למחייתו) מקרן פנסיה או מחברת ביטוח פרטית – מוגדר כ"עשיר".
 - ד. אישה נשואה שבעלה מפרנסה, לא יכולה לקבל מעשר עני, ויש מחלוקת אם להגדיר אותה כענייה או כעשירה.
 - ה. מי שמקבל קצבת סעד מן הביטוח הלאומי או חוסה במעון ציבורי (לבעלי לקויות שכליות וכדומה), יש ספק אם הוא מוגדר כעני או כעשיר.
- מכל מקום, ראוי לתת את מעשר העני לאדם הזקוק לכך באמת, ולא להסתפק בנתינה לאדם שרק באופן רשמי מוגדר על פי ההלכה כ"עני".

16. יש להעיר שהרב מאיר שלינגר שליט"א ("הליכות שדה" 41 עמ' 11) מסר בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל, שכל מי שיש לו הכנסה המספיקה למחייתו בסכום חדשי קבוע – בלי קשר למקור ההכנסה – אין לתת לו מעשר עני, וכן פסק הרה"ג יעקב ישעיה בלויא זצ"ל ("צדקה ומשפט" פרק ב סעי' ו וס"ק י).

הרב יואל פרידמן

מצוות נתינת מעשר עני על ידי "בית האוצר"

א. הביאו את כל המעשר

בספר מלאכי מוזכרת שאלה שעם ישראל הפנה אל הנביא:

"ואמרתם במה נשוב" – כלומר, מה הם הדברים שאנו יכולים לתקן?

תשובתו של הנביא מפתיעה במידת מה:

"ואמרתם: במה קבענוך המעשר והתרומה ... הביאו את כל המעשר

אל בית האוצר ויהי טרף בביתי, ובחנוני נא בזאת, אמר ה' צב-אות, אם

לא אפתח לכם את ארובות השמים, והריקותי לכם ברכה עד בלי די"².

מדוע מכל המצוות, דווקא המעשר והתרומה צוינו כעניין שצריך תשובה?

הדרישה להביא את המעשר והתרומה לבית האוצר קשורה לחזרת עם ישראל

מגלות בבל, חנוכת המקדש והחזרת משרתי ה' לעבודתם. המעשר והתרומה

הן מצוות מיוחדות שהנביא אומר עליהן "ובחנוני נא בזאת". לאמור, מותר

לכם לבחון את הכדאיות שיש בקיום מצווה זו, שבקיומה, רבש"ע יקיים

מצדו "והריקותי לכם ברכה עד בלי די". לכן, על השאלה "במה נשוב" ניתנת

התשובה "המעשר והתרומה".

כיום, אין מצבנו דומה למציאות של עם ישראל בימי עזרא ונחמיה, היות

שהמעשר והתרומה שלנו אינם מיועדים למשרתי ה' העובדים בבית המקדש.

עם זאת, נראה שדווקא בתקופתנו יש משנה חשיבות לחידוש מצוות נתינת

המעשרות, ובפרט נתינת מעשר עני.

1. מלאכי ג ז.

2. שם, פסוקים ח-י.

ב. מצות הפרשת מעשר עני ונתינתו

מצוות מעשר עני מיוחדת היא לשנה זו, שנת תשפ"ה, שהיא השנה השלישית לשנות השמיטה. וכך נאמר בספר דברים³:

"מקצה שלש שנים... ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך ואכלו ושבעו...".

המיוחד במצוות מעשר עני הוא, ש"הגר היתום והאלמנה אשר בשעריך" יכולים גם בזמן הזה לאכול את המעשר – "ואכלו ושבעו". אין מעשר זה כתרומה גדולה וכתרומת מעשר שרק כוהנים בטהרתם יכולים לאכול, אלא "סתם עמך ישראל" ואפילו טמאים יכולים לאכול מעשר עני.

אנו נדרשים להפריש מעשר ולתת אותו לעני. אף אם איננו רגילים כל כך לקיים מצווה זו, היא הנותנת, יש צורך להתעורר ולקיים מצווה זו.

בתקופתנו, שקיימת מצוקה כלכלית בבית ישראל, יש ערך נוסף לקיומה של מצות מעשר עני. הואיל ובאמת נמצאים בתוכנו עניים הזקוקים לעזרה ולסעד, יש בידינו לקיים בשנה זו מצוות מעשר עני, נוסף למתנות עניים אחרות ולצדקה שאנו נותנים.

הפרשת מעשר עני מיבול שערכו הכספי רב, מהווה נטל כבד עבור החקלאים שמחויבים במעשר עני. ככל שערכו של היבול רב יותר והכמות גדולה יותר, כך המעשר גדול יותר, עד כי שווי כספי של עשירית (למען הדיוק תשעה אחוזים) מהיבול החקלאי, יכול להיות מאות ואלפי שקלים. אכן, זהו ניסיון קשה עבור החקלאים, אך ב"ה רבים מהם (וכן ירקנים סיטונאים וקמעונאים) מפרישים כמות זו ומעבירים את המעשר לנזקקים ולנתמכים.

לעומת זאת, יתכן שהצרכן – זה שאיננו חקלאי – איננו זוכה לקיים מצווה זו כלל, היות שהוא מקפיד לקנות תמיד בחנויות ובמרכולים שבהם יש השגחה

3. פרק יד כח.

טובה ומקפידים להפריש מעשר עני כראוי וכנדרש. בכל זאת, גם צרכן כזה יכול לזכות לקיים מצווה זו. אמנם הקונה במקום שיש השגחה – לא מוטלת עליו החובה להפריש שוב, אך לרוב, אנשים אינם קונים רק בחנות אחת. לפעמים עושים "השלמות" בשוק או במקום שאין תעודה ואין השגחה. כמו כן, לעתים מקבלים פירות וירקות מחברים, ממשפחה וכדומה, ואז יתכן שיש צורך להפריש. מלבד זאת, אדם שמתארח ואיננו יודע בוודאות אם הפרישו תרומות ומעשרות במקום האירוח, עליו להפריש גם מעשר עני ואסור לאכול מן הפירות בלא הפרשה.

אולם בקיום מצוות מעשר עני לא די בהפרשה, אלא יש לתת את הפירות לעני. גם במצבים שבהם יש ספק אם הפרישו, יש חובה לתת בפועל את מעשר העני לעני, ואי אפשר להסתפק בהפרשת תרומות ומעשרות בלא הנתינה לעני⁴. יתרה מזו, מצוות מעשר איננה כמו מצוות צדקה רגילה. אי אפשר להמיר את החוב של מעשר העני בנתינה של כמה שקלים לקופת הצדקה, ואין חובת מעשר עני ענף של מעשר כספים. החובה במעשר עני היא לתת עשירית מהפירות לעני. לא כסף – אלא עשירית מהפירות.

ג. "בית האוצר" שלייד מכון התורה והארץ

מן האמור לעיל, יש להסיק כי בכל פעם שאדם מפריש מעשר עני, עליו למצוא עני ולתת לו את הפירות. מובן שהטרחת רבה ולא תמיד נמצא עני (על פי אמות המידה שקבעו חז"ל). מאידך, נראה כי אין אפשרות לאכול מהפירות כל עוד לא הופרש והוציאו את מעשר העני מכלל הפירות.

כדי להתגבר על הקשיים הללו, הוקם "בית האוצר" שלייד מכון "התורה והארץ". פעילות "בית האוצר" מבוססת על העיקרון ההלכתי של "מכרי

4. על דיני הספקות השונים בנוגע למצות מעשר עני, עיין לעייל מאמר "הלכות נתינת מעשר ראשון ומעשר עני" עמ' 11.

עניינים⁵. על פי עקרון זה, אם יש לאדם עני קבוע – אין הוא צריך להקנות לו את הפירות לאחר כל הפרשה. המנוי ל"בית האוצר" נותן מראש הלוואה לעניים שהם "מכרי עניים" ובכל פעם שהמנוי אומר את נוסח הפרשת תרומות ומעשרות, העניים זוכים בפירות מעשר העני, אך למעשה משאירים את פירות מעשר העני בידי המנוי, על חשבון הלוואה שקיבלו מראש. בדרך זו, הפירות שייכים מעתה למפריש ואפשר לאוכלם.

לפי תחשיב שערכנו במכון "התורה והארץ", המבוסס על אומדן כמות הפירות שאדם צורך בשנה (בגינתו או בשוק) החייב בנתינת מעשר עני, ולפי תחשיב מוזל, הגענו לסכום השווה ל-40 ₪. לכל הדעות, סכום זה אינו מכביד על הצרכן ונתינתו מאפשרת לקיים מצווה חשובה זו⁶. "בית האוצר" שעל יד מכון "התורה והארץ" יעביר את הכסף לנזקקים. נוסף לחידוש קיומה של מצווה זו, יש בדרך זו סיוע וחיזוק לנצרכים המיישבים את הארץ במסירות נפש גדולה ומרובה.

5. על פי הגמרא בגיטין ל ע"א.

6. בעניין התחשיב והשאלות ההלכתיות המעשיות הכרוכות בהפעלת "בית האוצר", ראה מאמרו של הרב עזריאל אריאל, "בית האוצר – מערכת לטיפול במעשרות ובנתינתם", בספר התורה והארץ חלק ד, כפר דרום: הוצאת מכון התורה והארץ, תשנ"ט, עמ' 285-294. וראה שם עוד במאמר "נתינת מעשר עני", עמ' 234.